

**BAŞIBOZUK SAVAŞÇIDAN ‘MAKBUL’ TEBAAAYA:
1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI’NDA OSMANLI
ORDUSUNDA ÇERKEZ MUHACİRLER**

Mehmet BEŞİKÇİ *

Özet: Bu makalede, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndaki Osmanlı gayrinizami harp tecrübesi bağlamında, Çerkez muhacirlerin gönüllü askerlik hizmeti üzerinden Osmanlı devletiyle girdikleri ilişkinin askeri ve sosyal boyutları bir arada incelenmektedir. Çerkez muhacirlerin Osmanlı ordusunda gayrinizami destek birlikleri (asakir-i muavine) olarak nasıl kullanıldığı ve ne tür roller üstlendikleri mercek altına yatırılmaktadır. Savaşın Tuna ve Kafkas cephelerinde nasıl bir askeri işgücü ihtiyacı ortaya çıkardığı analiz edilmekte, Çerkez gönüllülerin bu ihtiyaca ne tür bir cevap verdiği irdelenmektedir. Makale Çerkez muhacirlerin gönüllü askerlik hizmetini, devletle muhacirler arasında şekillenen bir ittifak çerçevesi içerisine yerleştirerek ele almaktadır. Bir yanda devlet, Rusya karşısı bu insangücünden faydalanma yolları ararken, diğer yanda Çerkezler, Osmanlı savaş organizasyonuna verecekleri desteği, yeni yurtlarına yerleşmelerini kolaylaştıracak, sosyal statülerini yükseltecek ve devletle bir siyasi ittifaka girmelerini sağlayacak kestirme bir yol olarak görüyordu. Öte yandan, makalede bu ittifaka verili bir durum olarak değil, devletle muhacirler arasında, savaş tecrübesi içerisinde şekillenen ve devam eden bir müzakere süreci olarak yaklaşılmaktadır. Ayrıca, Çerkez muhacirler bu müzakere sürecinde pasif aktörler değillerdi; belli bir faillik ortaya koyarak devlete karşı beklentilerini ve tepkilerini dile getirme yolları aramışlardı.

Anahtar kelimeler: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 93 Harbi, Çerkez muhacirler, gayrinizami harp, gönüllü askerlik, asakir-i muavine, başıbozuklar.

From Militia to Acceptable Subjects: Circassian Immigrants in the Ottoman Army during the Russo-Ottoman War of 1877-1878

Abstract: Within the context of the Ottoman irregular warfare experience in the Russo-Ottoman War of 1877-1878, this article focuses on the issue of Circassian immigrants’ voluntary military service in the Ottoman army. This voluntary service shaped a specific relationship between Circassian immigrants and the Ottoman state, and this article aims to analyze the military and social dimensions of this relationship in a synthetic way. The article investigates why and how Circassian volunteers were employed as auxiliary troops in the Ottoman army and what sorts of roles they undertook during the war. The issue of voluntary military service is situated within a framework of an alliance that began to shape between Circassian immigrants and the Ottoman state during the war. On the one hand, the state sought possible ways of using this potentially anti-Russian

---

* Bu makalenin araştırma ve yazım sürecinde bana tavsiyeleri, eleştirileri ve sağladıkları kaynaklarla destek olan sayın Oleg Airapetov, Serkan Er, Y. Tolga Cora, E. Tülin Erinç, Oktay Özel, İ. Kaya Şahin, Gültekin Yıldız ve anonim hakemlere en içten teşekkürlerimi sunarım.

population for military purposes, and, on the other hand, Circassians themselves regarded their voluntary support to the Ottoman army as a catalyst of their integration into their new homeland, a means of increasing their social status, and a promoter of their dialogue with the Ottoman state. However, this article does not take this alliance as taken-for-granted, but problematize it as a process of negotiation, in which Circassian immigrants also had a certain degree of agency vis-à-vis the state authority.

Key words: Russo-Ottoman War of 1877-1878, Circassian immigrants, irregular warfare, voluntary military service, auxiliary troops, Militia.

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı 19. yüzyılın ikinci yarısında dünya ölçeğinde savaş usulünde ve ordu teşkilatlarında meydana gelen dönüşüm sürecinde önemli bir uğrak noktasıydı. Ancak, söz konusu süreçte en az ABD İç Savaşı (1861-1865) ve Fransa-Prusya Savaşı (1870-1871) kadar şekillendirici bir etki yapmış olmasına rağmen, bu savaşın dünya ve Osmanlı-Türk askeri tarihçiliğinde hak ettiği ilgiyi şimdiye dek görebildiğini söylemek zordur. Osmanlı 93 Harbi¹ tecrübesinin askeri boyutu ile dönemin Osmanlı gerçekliğine ait sosyal meselelerin nasıl kesiştiğine dair çalışmalar açısından ciddi bir eksiklik söz konusudur. Bu makale, askeri tarihle sosyal tarih perspektiflerini sentezlemeyi hedefleyen bir yaklaşım izleyerek, 93 Harbi'ndeki gayrinizami harp tecrübesiyle, savaşın öncesinde başlamış olan (ve savaş esnasında ve sonrasında da devam edecek olan) Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yaşanan muhaceret meselesini bir arada ele almaya çalışmaktadır.

Bu çalışmada, bilhassa 1864 Kafkas Göçü ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel olarak gelmeye başlayan Çerkez² muhacirlerin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda gönüllü askerlik hizmeti üzerinden Osmanlı devletiyle girdiği ilişkinin askeri ve sosyal boyutları incelenmektedir. 19. yüzyılda Rusya ile

¹ Bilindiği gibi Rumi takvime göre 1293 senesinde patlak veren bu savaş Osmanlı-Türk kamuoyunda "93 Harbi" olarak da bilindi. Bu makalede her iki tabir de birbirinin yerine kullanılacaktır.

² Aslında daha doğru bir tanımlama "Kuzey Kafkasyalı" muhacirler olabilirdi, zira kast edilen muhacir kitlesi, belli ortak kültürel özellikleri ve kolektif bir sürgün hafızasını paylaşmakla birlikte, aslında homojen değil heterojen bir kitleydi ve içerisinde Adıgeler, Dağıstanlılar, Çeçenler, Osetler ve Abhazlar gibi unsurlar bulunmaktaydı. Ancak, bilindiği gibi, Osmanlı devleti 17. yüzyıldan itibaren Kafkasya'daki Müslüman halkları "Çerkez" olarak nitelemiştir (İpek, 2014, s. 51). Ayrıca, burada incelenen döneme ve özel olarak da 93 Harbi'ne ait Osmanlı belgeleri bu unsurların hepsini birden "Çerkez" jenerik adı altında topladığı için, biz de, ne kastettiğimizi açıklamak kaydıyla, "Çerkez" ifadesini kullanmayı uygun bulduk. Ayrıca, Çerkez genel tabiri giderek popüler kullanımda da yaygınlaştığı gibi, bizzat bu kimliği sahiplenen araştırmacılar tarafından da daha uygun bir tanım olarak kullanılmaktadır (Berzeg, 2010, s. 30).

amansız bir siyasi ve askeri mücadeleye giren Osmanlı devletinin giderek artan bir askeri işgücü ihtiyacı mevcuttu. Bu çerçevede yerleşik Müslüman ahaliye zorunlu askerlik mükellefiyeti getirilirken, Kafkasya'dan Anadolu'ya göçmek zorunda kalan Çerkez kabilelerden ise “başıbozuk” ya da “asakir-i muavine” genel başlıkları altında gönüllü askerlik hizmeti bekleniyordu. Bir yanda devlet, Rusya karşısı bu insangücünden faydalanma yolları ararken, diğer yanda Çerkezler, Osmanlı savaş organizasyonuna verecekleri desteği, yeni yurtlarına yerleşmelerini kolaylaştıracak, sosyal statülerini yükseltecek ve devletle bir siyasi ittifaka girmelerini sağlayacak en kestirme yol olarak görüyordu. Aşağıda, bir yandan 19. yüzyılın son çeyreğinde dünyadaki başka birçok orduda olduğu gibi Osmanlı 93 Harbi tecrübesinde de nizami harp ile gayrinizami harp unsurlarının birbiriyle organik bir bütünsellik oluşturduğu tartışılmaktadır. Diğer yandan ise Çerkez muhacirlerin Osmanlı ordusunda gayrinizami destek birlikleri (asakir-i muavine) olarak nasıl kullanıldığı ve ne tür roller üstlendikleri mercek altına yatırılmaktadır.

93 Harbi'nde Çerkez muhacirlerin Osmanlı devletiyle girdiği bu gönüllü askerlik ilişkisi iki taraf arasında bir ittifak şekillenmesi olarak görülebilir. Bununla birlikte, bu çalışmada savunulacak başlıca tezlerden biri, Çerkezlerle Osmanlı devleti arasındaki bu ittifakı verili bir durum olarak kabul etmemek, onu sorunsallaştırmak gerektiğidir. Bir ittifak elbette söz konusuydu, ama bu ilişki muhacirin, sığındığı devlete karşı mutlak itaati şeklinde yorumlanmamalıdır. Çerkez muhacirler 93 Harbi'nde devletin beklediği gönüllü hizmete büyük ölçüde icabet etmişlerdi, ama bu hizmeti hem askeri organizasyon içerisinde hem de ona paralel olarak siyasi ve sosyo-ekonomik alanlarda bir pazarlık kozu olarak da görmüşlerdi.

Bu iddia etrafında çalışmada cevap verilmeye çalışılan ve konuyla ilgili gelecekteki çalışmalar için ipucu aranan başlıca sorular şunlardır: Osmanlı devleti asakir-i muavine olarak istihdam ettiği Çerkez muhacirlerden askeri açıdan tam olarak ne bekliyordu ve onları ne tür operasyonlarda kullandı? Gönüllü asker ihtiyacı olan devlet Çerkez muhacir kitleleriyle hangi kanallarla, hangi araçlarla ve ne tür bir söylem kullanarak ilişkiye geçti? Çerkez muhacirler cephelerde ne tür askeri katkılar yaptı, ne gibi sorunlara yol açtı? Muhacirler gönüllü askerlik hizmeti karşılığındaki beklentilerini hangi araçlarla ve nasıl ifade edebildi? Bu ilişki Çerkezler için gerçek anlamda bir vatandaşlık kimliği oluşturmaya katkı yaptı mı, yoksa devlet onları, bir tür modern “devşirme” mantığıyla, paramiliter bir güvenlik kuvveti olarak mı görmek istedi?

Çalışmanın özgün arşiv kaynağını, bu çalışmanın konusu açısından şimdiye dek pek az kullanılmış olan T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi'ndeki 93 Harbi ile ilgili malzeme oluşturmaktadır. Harbe bizzat iştirak etmiş ya da onu doğrudan gözlemlemiş

olan askeri ve sivil şahıslara ait hatıra, günlük ve popüler harp tarihi metinleri çalışmamızın özgün kaynaklarının diğer ayağını teşkil etmektedir.

“Melez Savaş” Kavramı

Savaşın ve orduların modernleşme sürecinin analizinde, modernleşme paradigmasından neşet eden ve “lineer model” olarak adlandırabileceğimiz düzçizgisel tarih yaklaşımını artık hızla terk etmemiz gerekiyor. Teknolojik indirgemecilikten muzdarip olan ve tarihe katı bir eski-yeni zıtlığı penceresinden bakan bu yaklaşım, kategorileri kronolojik olarak tren vagonları gibi birbiri arkasına sıralayarak iş gördüğü için, özgül bir anın karmaşık ve çoklu doğasını anlamamıza artık yardım etmiyor. Jeremy Black’in de altını çizdiği gibi, modern savaşı tanımlayan kilit özelliklerden biri, özcü bir şekilde tanımlanabilecek net bir karaktere sahip olmasından ziyade, içerdiği çeşitliliktir (Black, 2009, s. 9). Lineer model özellikle, nizami ve gayrinizami harbi birbirinden ayrı ve kopuk kategoriler olarak görmesi, hatta gayrinizami askeri insangücü kullanım biçimlerini zorunlu askerlik çağında artık rafa kaldırılmış eski yöntemler şeklinde ele alması açısından kısıtlayıcıdır. Bu kısıtlayıcılığı arttırıcı bir başka faktör ise, lineer modele sık sık teritoryal ulus-devlet gözlüğünün eşlik etmesidir (Barkawi, 2010, s. 52). Günümüz ulus-devletinin egemenlik anlayışının aynısını 19. yüzyılda monarşik bir imparatorluk bağlamında bulmak isteyen, dolayısıyla da 19. yüzyıldaki monarşik devletin tebaasıyla kurduğu ilişkinin tıpkı günümüzdeki gibi bir takip ve yükümlülük mekanizması içermediğini varsayan bu bakış açısı, askere alma pratiklerindeki çeşitliliği yorumlamakta zorlanmaktadır. Örneğin, devletin, zaman ve koşulun gerektirdiği durumlarda askere alma pratiği açısından çeşitli insan gruplarıyla etnik, dini ve aşiretlere ait kimlik temelinde kurduğu kolektif ilişkileri norm dışı ve geleneksel görerek apayrı bir klasöre sıkıştıran bu yaklaşımın etkisinin 19. yüzyıl Osmanlı askerî tarihinde kırıldığını söylemek hâlâ mümkün değildir.

Hâlbuki tarihte savaş olgusuna bakıldığında, her ne kadar savaşın genel karakteristiği devlet aygıtının evrimi, sosyo-ekonomik dönüşüm ve teknolojik yeniliklerle iç içe ve çoğu kez onlara paralel bir değişim içerisinde olsa da, düzenli (nizami) birliklerin yanı sıra düzensiz (gayrinizami) unsurların kullanılmaya hep devam ettiği, bu anlamda aslında savaş olgusunun melez bir yapı arz ettiği görülmektedir. Bu melezlik istisnai bir durum değildir; elbette her savaşın kendi özgül koşullarının gerektirdiği ölçüde ve biçimlerde gerçekleşen, ama antik çağdan 21. yüzyıla değin her savaşta karşımıza çıkan daimi bir durumdur (Murray, 2012, s. 290). Münhasıran nizami kuvvetlerin kullanıldığı ve tamamıyla konvansiyonel kurallara göre yürütülen bir savaş tanımı yapmak zaten savaşın mantığına aykırı bir durum olacaktır, zira örgütlü şiddet olarak savaş, şiddetin kendi dayattığı ve gerektirdiği kurallara göre yürütülme eğilimi gösterir (Akad, 2015, s. 35).

Bilhassa Napolyon Savaşları'ndan (1803-1815) itibaren modern savaş olgusu topyekûnlaşma eğilimine girdikçe, savaşlarda sivil nüfuslar da, hem savaşa katkı hem de savaşın hedefi olma açısından savaş denkleminin artık ayrılmaz bir parametresi haline gelmekteydi. Melez savaş kavramı bu anlamda savaşın topyekûnlaşma sürecini daha geniş bir çerçeveye yerleştirmemize de yardım eden bir pencere açmaktadır (Jones, 2012, s. 171). 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl savaşlarında ülkeler kendi sivil nüfuslarından askeri anlamda giderek daha fazla yararlanmak isterken, düşman olarak kodlanan bölgelerdeki sivil nüfusa yönelik bir sindirme ve kontrol altına alma operasyonunu da savaş planlarının ayrılmaz bir parçası yapmaktaydılar. Ülkelerin kendi içerisindeki isyan bastırma harekâtları da bu olgunun önemli bir parçası haline gelmişti. Gayrinizami harp, savaşta bilhassa sivil nüfusu kontrol altına alma ve itaat ettirme açısından giderek daha sık başvurulan bir yöntem haline geliyordu³.

19. yüzyılda düzenli ordu kavramı zorunlu askerlik sistemiyle giderek daha fazla özdeşleşir bir hale geliyordu, ama aslında askeri insangücü kullanımı alanında erken modern dönem pratikleri ne Avrupa'da ne de Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu askerlik sisteminin gelişiyile birlikte öyle birdenbire ortadan kalkmadı; hatta tersine, önemli bir kısmı modern yöntemlerle harmanlanarak kullanılmaya devam etti⁴. Mesela, 19. yüzyılda ülkelerin nüfusu artmasına artıyordu ama, uzun ve yıpratıcı savaş dönemlerindeki şiddetli asker ihtiyacını karşılamak için "ulus-aşırı" paralı asker istihdamı yöntemi Fransız Devrimi sonrası orduların aslında sıkça başvurduğu yöntemlerden biri olmaya devam etti. Örneğin, Napolyon Bonaparte'ın 1812'deki Rusya seferinde Fransız ordusunun neredeyse yarısı Alman, Polonyalı, İtalyan ve başka ülkelerden gelen askerlerden oluşuyordu (Arielli ve Collins, 2013, s. 4). Öte yandan, Britanya sömürge imparatorluğunun askeri tarihi, gayrinizami unsurların nizami unsur ve yöntemlerle sürekli iç içe kullanıldığı çatışmalarla doluydu; dolayısıyla bu vakaların analizi ancak melez savaş kavramı altında anlamlı kılınabilir (Ferris, 2012, ss. 199-224).

19. yüzyıl Osmanlı askeri tarihi de, elbette Osmanlı bağlamına özgü bazı önemli niteliklerin altının çizilmesi kaydıyla, nizami unsurlarla gayrinizami unsurların biraradalığı açısından bu karşılaştırmalı çerçeve içerisine rahatlıkla yerleştirilebilir. Osmanlı kara ordusu 1843'ten itibaren artık "Asakir-i

---

³ Mesela Jeremy Black, daha 19. yüzyıl başındaki Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1806-1812) her iki tarafın da sivillere yönelik şiddetini örnek gösterip, modern savaşta nizami ve gayrinizami unsurların kullanımını birbirinden ayrı olgular olarak görmeye çalışmanın giderek zorlaştığını ve artık böylesi basitleştirici kavramsal ayrımların yanıltıcı olacağını belirtir (Black, 2009, s. 22; ayrıca bk. Mansoor, 2012, s. 9).

⁴ Farklı askere alma biçimlerinin illa birbirini dışlamadığı, eş zamanlı olarak ve çeşitlilik içerisinde bir arada kullanılabilirdiği tespitinin çeşitli coğrafyalara ait vaka analizleriyle ortaya konduğu önemli bir derleme eser için bk. (Zürcher, Ed., 2014).

Nizamiye” olarak anıldı anılmasına ama, aslında 1826’dan 1918’e kadar hiçbir zaman bütünüyle nizami askerlerden oluşmadı, hep melez bir nitelik taşıdı (Yıldız, 2013, s. 74). Gayrinizami askerler Osmanlı ordusu için hep önemli bir faktör olarak kaldı (Reid, 2000, s. 105). Bir yandan, neredeyse modern ordu kurma sürecine paralel bir şekilde, Osmanlı ordusu iç güvenlik (isyan bastırma) harekâtlarına giderek daha fazla zaman ve enerji harcamak zorunda kalmıştı. Bilhassa Balkanlar’da etnik kimlik ve milliyetçilik motivasyonu patlak veren, ama bununla sınırlı kalmayıp hem Balkanlar hem de imparatorluğun başka bölgelerinde bazen de Osmanlı vergi ve asker alma politikalarına direnç gösterme saikiyle çıkan, yerel halktan destek alan ve çete savaşı başta olmak üzere gayrinizami yöntemlerle yürütülen bu çatışmalara karşı, Osmanlı ordusu da giderek gayrinizami unsurları özümseyen benzer yöntemlerle karşılık vermek zorunda kalmıştı (Varoğlu ve Uyar, 2008, ss. 49-60). İlginç bir örnek vermek gerekirse, 93 Harbi’nde Plevne müdafaasıyla efsaneleşen kumandan Gazi Osman Paşa aslında subaylık kariyerinde nizami savaşlarda geçirdiği zamandan çok daha fazlasını, Lübnan’dan Girit’e ve Yemen’den Balkanlar’a uzanan çok çeşitli coğrafyalarda isyan bastırma operasyonlarında geçirmişti (Uyar ve Erickson, 2009, ss. 181-182; Hülâgü, 2008, ss. 31-35).

Diğer yandan, 19. yüzyılda modern kitle ordularının seferberliğini mümkün kılan olgulardan biri Avrupa’daki yaygın nüfus artışıydı (Black, 2009, s. 19). Ancak, Osmanlı devletinde ne Avrupa’daki hıza paralel bir nüfus artışı vardı, ne de devletin altyapısal iktidarı elindeki nüfustan askeri anlamda tatmin edici düzeyde yararlanabilecek düzeydeydi. Zorunlu askerlik sistemi taşra köylerine kadar uzanan düzenli ve etkili bir kayıt ve takip sistemini gerektiriyordu. Ama böyle bir etkili altyapı Osmanlı İmparatorluğu’nda ancak yamalı bohça şeklinde vardı. İmparatorluğun merkezle ulaşım ve iletişimi zayıf olan, aşiret yapılarının güçlü olduğu, coğrafi açıdan nüfuz edilmesi zor ya da zorunlu askerlik fikrine ikna edilemeyen halkların yaşadığı bölgelerinde (mesela Doğu Anadolu, Yemen, çeşitli Arap vilayetleri, Arnavutluk ve Balkanlar’ın çeşitli bölgeleri, Girit) etkili bir askerlik şubesi teşkilatı hiçbir zaman kurulamadı (Beşikçi, 2014, ss. 547-580). Ayrıca, Osmanlı devletinde modern bir yurttaşlık hukukunun ancak ağır aksak gelişebilmesi, devletin mali sıkıntıları ve askeri alandaki ideolojik tutumlar nedeniyle, imparatorluktaki gayrimüslim nüfus da, istisnai durumlarda ordu ve donanmada kısa süreli istihdamlar dışında (Heinzelmann, 2009, ss. 206-210), 1909’a kadar zorunlu askerlik kapsamına alınmamış ve bunun yerine “bedel” ödemişlerdi (Gülsoy, 2000).

Dolayısıyla, bazı askeri operasyonlar gerektirdiği için gayrinizami insangücü kullanımının yanı sıra, hatta belki bundan daha önemli bir şekilde, Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin altyapısal yetersizlikleri yüzünden de Osmanlı ordusunda gayrinizami insangücü istihdamı hep gündemde kaldı. 19. yüzyıl boyunca Rusya’ya karşı girilen ve neredeyse tamamı iki cephele cereyan eden

yıpratıcı savaşlarda hiçbir zaman ihtiyaç duyulan kadar nizami asker celp edilemediği için, Osmanlı devleti seferberlik ilanlarında “gönüllü” genel adı altında, daha yaygın kullanımda “başıbozuk” ya da “çete” olarak bilinen, 93 Harbi’nde ise spesifik olarak “asakir-i muavine” denen gayrinizami destek unsurlarından vazgeçemedi (Köremezli, 2013, s. 189).

Bununla birlikte, 93 Harbi’ne gelindiğinde Osmanlı savaş usulündeki bu melezlik, hem Avrupa ordularındaki (ki bunlara rakip Rusya⁵ da dahildi), hem de daha önceki dönemlerin Osmanlı harplerindeki melezlikle kıyaslandığında, önemli bir farklılığa ve yeni özelliğe sahipti. Kırım ve Kafkasya bölgesindeki Müslüman halklar Osmanlı topraklarına, Kırım Harbi (1853-1856) ile başlayan, ama asıl Kuzey Kafkasya’daki 1864 sürgünüyle yoğunlaşan ve artçı dalgalarla devam eden bir süreç içerisinde yoğun bir göç hareketi gerçekleştirdi. Daha önceki dönemlerde Osmanlı ordusundaki başıbozuk kompozisyonu daha ziyade Kürt, Laz, Arnavut, Boşnak, Tatar, Türkmen ve Arap unsurlardan oluşuyorken, yukarıda zikredilen tarihten itibaren artık Çerkez muhacirler Osmanlı gayrinizami harp tecrübesinin önemli ve ayrılmaz bir parçası olmaya başladılar. Öyle ki, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda hem Tuna hem de Kafkas cephesinde istihdam edilen tüm gayrinizami askerler (asakir-i muavine) içerisinde çoğunluğu teşkil ettiler (Uyar ve Erickson, 2009, s. 200).

Çerkez Göçü ve 93 Harbi: Muhacirlik ve Askerlik

Rusya Kırım Harbi’nden sonraki yıllarda, daha önceki dönemlerde Osmanlı devleti ile nüfuz mücadelesi yürüttüğü (Fedakâr, 2014) Kuzey Kafkasya’da, bu defa doğrudan genişleme ve işgal politikasına girişti. Bu Rus yayılmacılığına karşı, Kuzey Kafkasya’daki çeşitli Müslüman kabilelerden topladığı takipçilerinden oluşan gerilla kuvvetleriyle ve Nakşibendi tarikatının Müslüman kitleler üzerindeki mobilize edici etkisini de kullanarak direnen Şeyh Şâmil’in 1859’de yenilip esir düşmesinin ardından, bölgedeki Rus askeri hâkimiyeti hızla genişledi (Pinson, 1970, s. 114). 1864’e gelindiğinde bölgede kontrolü tam olarak ele geçiren Çarlık ordusu, orada yerleşik Çerkez halklarını baskı ve yıldırma taktikleriyle göçe zorladı. Çerkezlerin Kuzey Kafkasya’dan Osmanlı topraklarına göç dalgasının 93 Harbi öncesine ait safhası genel bir dönemlendirmeye tabi tutulursa, 1856’dan itibaren kıyırdanan ve 1864’ten

---

⁵ Rus ordusu da yaygın ve sistematik bir biçimde gayrinizami unsur kullanan bir orduydü. Rus kara ordusu teşkilatında, zorunlu askerlik sistemine hukuken dahil olmayan Kozaklar (Don, Volga ve Kafkasya) başta olmak üzere, Transkafkasya ve Orta Asya halklarından gayrinizami askeri birlikler istihdam ediliyordu. Ayrıca, tıpkı Osmanlı devleti gibi Rusya da 93 Harbi esnasında sınır bölgelerindeki yerel halktan asakir-i muavine devşirmeye çalıştı (Greene, 1879, ss. 3-5, 19).

sonra yoğunlaşan ve 1876'da sona eren bir ilk dalga tespit edilebilir⁶. Göçlerin hareketlendiği 1856-1864 arası ve göçlerin kitleselleştiği 1864-1876 dönemi bu çalışmanın konusu açısından önemlidir. 1856-1876 yılları arasında Osmanlı topraklarına ne kadar Çerkezin gelip yerleştiğini tam olarak tespit etmek güçtür. Sağlıklı istatistiksel veriler mevcut olmadığı için, konuya dair kaynaklar ancak eldeki bölük pörçük bilgiler üzerinden tahminler ve projeksiyonlar yapabilmektedir. İstatistiksel veriler konusunda ihtiyatlı ve geniş kapsamlı kaynaklar esas alındığında, Kırım ve Kafkas göçmenlerini bir arada hesaplayan kaynaklara göre söz konusu dönemde Osmanlı topraklarına gelen göçmen sayısı 1 milyon ila 1 buçuk milyon iken (Saydam, 2010, s. 91; McCarthy, 1995, s. 339; Topçu, 2014, s. 419), aynı dönemde sadece Çerkez muhacirlerin sayısına dair 600 bin civarı tahmini vardır (İpek, 1999, s. 4). Rus arşivlerini de kullanan bir başka kaynağa göre 1858-1866 yılları arası Karadeniz üzerinden gelen Çerkez muhacir sayısı 470 bin civarındaydı (Pinson, 1970, s. 122)⁷.

Anadolu'ya göç eden Çerkez muhacirlerin yeni yurtlarındaki toplumsal ve iktisadi yaşama uyum süreçleri sancısız bir entegrasyon olmaktan uzaktı. Muhacirlerin gerek yaşadıkları mali sorunlara çare arayışları, gerek iskân edildikleri yerleşim yerlerinde kendilerini meşrulaştırma ve yeni mülklerini sahiplenme arzuları, gerek komşu topluluklara karşı kendilerini güvenceye alma ihtiyaçları, gerekse de yeni hâmi sultanlarına karşı "Halife'nin Savaşçıları" olduklarını göstererek devlet nezdinde sosyal statülerini yükseltmek arzuları, içlerinden önemli sayıda kişinin Babiâli'ye dilekçe yazıp asker olmak istemesi sonucunu doğurmuştu. Mali, sosyal ve siyasi avantajları içeren çoklu bir ilişki paketi olan askerlik hizmeti, sözü edilen entegrasyonu hızlandıran ve kolaylaştıran kestirme yollardan biriydi. Daha 1860'ların ilk yarısından itibaren önemli sayıda Çerkez muhacirin Babiâli'ye verdikleri dilekçelerle "gönüllü ve ücretli" olarak askere kaydedilme isteğini ortaya koydukları görülmektedir (Chochiev, 2007, s. 414).

Çerkez muhacirlerin Osmanlı ordusuna katılma isteklerine Osmanlı devletinin genelde olumlu baktığı (*Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri* 1, 2012, s. 41), yani bu alanda devletle muhacirler arasında bir nevi karşılıklı ilişki olduğu, hatta aşağıda ayrıntılı bir şekilde görüleceği gibi, 93 Harbi gibi sefer

⁶ İkinci dalga bizzat 93 Harbi yıllarıdır (1877-1878). Kafkasya'dan göçler elbette sonraki dönemlerde de durmamış, 20. yüzyılın başına değin devam etmiştir (Topçu, 2014, s. 417).

⁷ Tabii bu sayıların ifade ettiği kitlelerin hepsinin Osmanlı topraklarına sağsalim gelip yerleştiğini varsaymamak gerekir. Yolculuktaki zor koşullar, iskân edilmeyi bekleme sürecinde beslenme ve barınma sorunları, bulaşıcı hastalıklar, saldırılar ve kazalarda çok sayıda muhacir hayatını kaybetmişti. Mesela 1864'te, bazı kaynaklar sadece Trabzon'a çıkan muhacirler içerisinde 53.000 ölünün olduğunu not etmişti (Pinson, 1970, s. 127).

zamanlarında devletin bunu bizzat arzuladığı, hatta zaman zaman talep ettiği görülmektedir. Zaten, Çerkez muhacirleri kabul ederken Osmanlı devletinin beklentileri ve hedeflerinden biri, ülke içine gelen bu nüfustan iktisadi açıdan olduğu kadar askeri açıdan da istifade etmekti (Pinson, 1970, s. 140; Saydam, 2010, s. 97; Berzeg, 2010, s. 203; Yıldız, 2014, s. 59). Bu askeri fayda hedefini muhacirlerin iskânı politikalarında da gözlemlemek mümkündür. 93 Harbi'nden önce göç etmiş olan Çerkezlerden Rumeli'ye yerleştirilenler için planlanan şey, Vidin'den Sırbistan sınırı üzerindeki İzvornik kasabası ve Sava nehrine kadar uzanan saha içerisinde bir nevi "askeri bir kordon teşkil edecek surette iskân edilmeleri" idi⁸. Anadolu vilayetlerinde de, bu kadar net olmamakla birlikte benzer bir strateji izlenmiş, çok sayıda Çerkez muhacir Kafkas sınırına görece yakın bölgeler olan Canik/Samsun sancağı, Trabzon ve Erzurum'da iskân edilmişti (Dennis, 2011, s. 276)⁹.

Çerkez muhacirlerden Osmanlı ordusuna katılımlar iki grupta ele alınabilir. Birinci grup muvazzaf subaylardı. Daha önce mesleği asker olanlar, yani öncesinde Çarlık Rusyası ordusunda muvazzaf subay olarak hizmet etmiş olanlar, Osmanlı ordusuna katılma isteğinde bulunduğu bunlar genellikle muadil bir rütbeyle subay olarak istihdam ediliyordu. Bu kabulü kolaylaştıran önemli etmenlerden biri şüphesiz, Osmanlı ordusunun mektepli subay sayısı açısından ciddi yetersizlikler yaşamasıydı; üstelik 93 Harbi'nde subay ihtiyacı çok daha derinleşecekti. 1877 yılında Osmanlı ordusundaki toplam 20.000 zabitten sadece 1.600'ü Harbiye Mektebi'nden geliyordu, geri kalan çoğunluk "alaylı" subaylardan oluşuyordu (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1985, s. 43; Turan, 1978, s. 16). Tabii, daha önce Rus ordusunda görev yapmış Çerkez subayların Rus ordusu hakkında sağlayacakları bilgiler ve Osmanlı ordusunda Rusça bilen subaya duyulan ihtiyaç gibi etmenlerin de bu kabule katkı yaptığı tahmin edilebilir.

Muhacir Çerkez subayların Osmanlı ordusunda istihdam edilmesine dair örneklerin sayısı hiç de az değildir. Örneğin, Dağıstan ümerasından ve Rus ordusunda miralay (albay) olarak hizmet etmiş olan Ömer Bey, maiyetindeki

---

⁸ Yine benzer şekilde, 93 Harbi esnasında Rumeli'de kaybedilen yerlerden göç etmek zorunda kalanlar da Yanya-Tırhala-Selânik-Edirne-İstanbul arasında kalan yerleşim yerlerine yerleştirilmek suretiyle aynı şekilde bir askeri kordon oluşturulması hedeflenmişti (İpek, 1999, s. 156; Dobрева, 2013, s. 8). Suriye'ye, Şam-Humus-Halep üçgenine yerleştirilen Çerkezler de, bu bölgelerde Osmanlı otoritesine karşı taşkınlık yapan Bedevi ve Dürzi kabilelere karşı bir nevi jandarma görevi üstlenecek şekilde iskân edilmeye çalışılmıştı (Toumerkine, 2003, s. 57).

⁹ Rusya, sınır vilayeti Kars'a muhacir iskânına açıkça karşı çıkmış ve Rus hükümetiyle Babiâli arasında bu konuda gerilimli yazışmalar cereyan etmişti. Ancak, gene de "geçici" statüsüyle Kars'a muhacir yerleştirilmişti (Akyüz-Orat ve Tanrıverdi, 2014, ss. 219-243).

otuz adamıyla birlikte, daha önce sahip oldukları rütbelerin aynısıyla Osmanlı ordusunda istihdam edilmişlerdi (Saydam, 2010, s. 123). Bir başka örnekte, Bjedugların (Adigelerin bir alt kolu) temsilcisi Şahin Giray Bey 1860'ta Osmanlı ordusunda görev almak için müracaat ettiğinde kabul edilmiş ve kendisine Rus ordusundayken sahip olduğu rütbenin aynısı verilmişti (Chochiev, 2007, s. 414). Şüphesiz bu konuda en önemli örneklerden biri, Musa Kundukov'du. Rus ordusunda erken yaşta başladığı askerlik mesleğinde parlak sayılabilecek bir kariyer geçiren Kundukov tümgeneral rütbesine kadar yükselmişti. Rus ordusunda 29 yıl hizmetin ardından 1865 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmek zorunda kaldıktan sonra 1866'da Osmanlı ordusunda da mirliva (tuğgeneral-tümgeneral) rütbesiyle istihdam edilmiş ve artık "Çerkez Musa Paşa" olarak bilinerek 93 Harbi'nde hizmet etmişti (Allen ve Muratoff, 1953, ss. 546-547)¹⁰. Konumuz açısından asıl önemli nokta ise Musa Paşa'nın, 93 Harbi'nin hazırlık aşamasında ve savaşın ilk safhasında Doğu Anadolu'daki 4. Ordu bünyesinde toplanan Çerkez asakir-i muavine birliklerinin sevk ve idaresi işini yüklenmiş olmasıdır¹¹.

İkinci grup, yani konumuz açısından asıl önemli kitle ise Çerkez muhacirlerin "ahalisinden" ve meslekten asker olmayan erkeklerinden oluşuyordu. Mali sıkıntı yaşayan, herhangi bir zanaatı ya da vasfı olmayan veyahut bu vasfı yeni yerleştiği yerde işe tahvil edemeyen, çiftçilik yapamayan ya da yeterli toprağı olmayan muhacirler için en kolay istihdam yolu askerlikti (Saydam, 2010, s. 174). Aslında Osmanlı devleti, Osmanlı topraklarına gelen Çerkez muhacirlerinin erkek nüfusunu zorunlu askerlik sistemine zaten tabi tutuyordu; ancak, yerleşme ve uyum sorunlarının halledilebilmesi için bu yükümlülüğü bir süre tecil ediyordu. Kırım Harbi'nin ertesinde gelenler için 25 sene gibi uzun tutulan bu tecil süresi zamanla azalmış, 10 yıla kadar düşmüştü (Saydam, 2010, ss. 168-169; Chochiev, 2007, s. 414; *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri* 1, 2012, s. 144). Ne var ki, bu muafiyet ne muhacirlerin gönüllü olma taleplerini engellemiş, ne de devletin sefer zamanı muhacirlerden gönüllü celbi taleplerini durdurmuştu. Bu karşılıklı ilişkide "gönüllülük" aslında hiçbir zaman nötr bir alan olmadı. Muhacirler muaf olmalarına rağmen gönüllü asker olmaktan maddi ve statü açısından bazı beklentiler içerisindeyken, devlet de muhacirlere kucak

¹⁰ Rus ordusundayken tam adı Musa Alkhazoviç Kundukov idi. Oset kökenli olan Musa Kundukov, 1865 yılında yaklaşık 5.000 hanelik bir Çerkez muhacir grubunun Gümrü-Kars-Erzurum yolu üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'na yolculuğunda liderlik etmişti (Kutlu, 1986, ss. 47-51).

¹¹ Aynı işe onunla birlikte yine benzer biçimde Çerkez Sefer Paşazade Mirliva İbrahim Paşa ve Çerkez Binbaşı Reşid Bey memur edilmişti. Bk. Osmanlı-Rus. Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (bundan sonra ORH), Kutu: 1, Gömlek: 132 (17.02.1293/29 Nisan 1877) (tarihler Rumi/Miladi olarak verilmektedir). 93 Harbi esnasında gerek Tuna gerekse de Kafkas cephesinde Osmanlı ordusunda görev yapmış Çerkez subaylara dair bir liste için bk. (Berzeg, 2010, ss. 204-208).

açmanın karşılığında bilhassa sefer zamanları askeri hizmet beklentisi içerisindeydi.

93 Harbi Seferberliği

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı aslında, öncesinde Balkan coğrafyasında Rusya'nın da tesiriyle meydana gelen görece küçük ölçekli bir dizi çatışmayı da içine alan daha geniş bir çerçeveye içerisine yerleştirilebilir. Bu çatışma dizisinin ilki 1875'te Bosna-Hersek'te patlak vermiş, daha sonra 1876'da Bulgar isyanıyla devam etmiş, aynı yıl Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı devletine açtığı ve yenildiği görece küçük çaplı savaşlarla devam etmişti. Bu isyan ve çatışmaların her birinin kendi özgül koşulları birbirinden farklı olsa da, hepsinin arkasında üçlü bir nedenler zinciri vardı. Bir yanda, Babıâli'nin bilhassa yerli Hıristiyan ahaliyi hâkim Müslüman toprak sahipleri karşısında ezen vergi politikası ve bu politikayı uygulayan yerel yöneticilerin sertliği ciddi tepki çekiyordu. Öte yanda, bu tepkileri meşrulaştırıcı bir faktör olarak kullanarak taraftar toplayan etnik milliyetçi hissiyat yükselişeydi. Üçüncü neden olarak ise, Rusya'nın Kırım Harbi yenilgisi sonrası Panslavizm politikası doğrultusunda Balkan coğrafyası üzerinde hegemonik gücünü arttırma isteği söz konusuydu ve bu doğrultuda yerel isyanlara örtülü ya da açık destek veriyordu. 93 Harbi'ne değin devam eden bu çatışmalarda Osmanlı kuvvetleri galip çıkmıştı, ama bu durum Balkan coğrafyasında belirleyici ve daimi bir statüko yaratamamıştı. Bölgede derinleşen siyasi krize diplomatik çare aramak için Düvel-i Muazzama'nın iştirakiyle toplanan İstanbul'daki Tersane Konferansı (23 Aralık 1876) ve sonrasındaki Londra Protokolü (31 Mart 1877) Bulgaristan'a siyasi muhtariyet ve Sırbistan ve Karadağ'a toprak verilmesi doğrultusunda kararlar almış, ancak bu kararları Osmanlı devleti kabul edilebilir bulmamıştı. Bunun sonucunda kriz tırmanmış ve Osmanlı devleti 24 Nisan 1877'de perde arkasındaki asıl güçle, yani Rusya'yla savaşa girmişti (Aydın, 1994, ss. 498-499; İpek, 2002, ss. 15-24; Kurat, 1962, ss. 567-592).

Dolayısıyla, Osmanlı ordusunun "93 Harbi Seferberliği" süreci aslında öncesindeki çatışma dizisi sürecinde başlamış ve kademeli olarak devam etmişti. Balkanlar'daki isyan bastırma harekâtlarında bölgede daha önce iskân edilmiş olan Çerkez muhacirlerden gayrinizami unsurlar olarak faydalanılmıştı. Bölgedeki isyanların gayrinizami karakterine karşı Osmanlı devleti de "melez" bir bastırma yöntemi, başka bir deyişle, "milise karşı milis" tavrını benimsiyordu. Zaten, bölgedeki İngiliz yetkililerin de not ettiği gibi, Osmanlı yöneticileri "bu isyanları sadece nizami kuvvetlerle bastırmaya çalışırlarsa hiçbir şanslarının olmayacağını" söylüyorlardı (Argyll, I, t.y., s. 210). Bilhassa, Avrupa kamuoyunda biraz da abartılarak anlatılan ve 93 Harbi eşiğinde Avrupa kamuoyunun Osmanlı devletini yalnız bırakmasında önemli bir propaganda faktörü olan, Bulgarlara karşı katliam (Batak Katliamı) haberlerinde hep "Çerkez başıbozuklar" ön plandaydı ve yapılan taşkınlıklardan öncelikli olarak

hep onlar suçlanmıştı (Reid, 2000, ss. 146-154)¹². İlginçtir ki, bu propagandayı püskürtme kaygısı içerisindeki Osmanlı devlet adamları da benzer biçimde, bu isyanların bastırılması esnasında sivillere uygulanan şiddeti sadece gayrinizami unsurlara, spesifik olarak da Çerkez başıbozuklara yükleme eğilimindeydiler. Mesela, dönemin önde gelen siyasi figürlerinden biri olan Mahmud Celeleddin Paşa önemli eseri *Mir'at-ı Hakikat*'te, isyan bastırma harekâtlarında başıbozuk unsur kullanımının Osmanlı ordusunun bilinçli bir tercihi olduğundan haberdar değilmiş gibi davranarak, Osmanlı hükümetinin bu tür taşkınlıklara müsamahakâr olmadığı mesajının altını kalın çizgilerle çizme isteğiyle şu satırları yazmıştı:

Başıbozuk denilen güruh, Çerkes ve Türkmenlerden, Bulgarlarla düşmanlıkları olan Pomak ve Çitaklardan ve çoğu da halkın ayak takımından ibaretti. Bunların, Allah için gazâyâ gidiyoruz diye silahlanarak Bulgar köylerini yurtluk ve ocaklık gibi talan etmeye başladıkları haberi, yine yabancılar vasıtasıyla Bâbîâlî'ye ulaştınca, Sadrâzam Mehmed Rüştü Paşa, “Başıbozuk ordusunda bu şekilde âsice hareketlere kalkışanların derhal idâm edileceklerini, idare ve kumandanlarına memur olanların ve elebaşlarının şiddetle sorumlu tutulacaklarını” belirten bir bildiri yayınladı. Ayrıca ne kadar başıbozuk bulunursa yakalanıp, kanunen cezalandırılmaları için Rüşûmat Emîni Kâni Paşa'yı Filibe'ye gönderdi (Mahmud Celeleddin Paşa, 1983, ss. 168-169).

Ne var ki, ne başıbozukların taşkınlıkları ne de yukarıdaki gibi “kabahati başıbozuklara yükleme” tavrı¹³ Osmanlı ordusunun başıbozuk istihdam etme pratiğini yavaşlatmayacaktı¹⁴. Tersine, 93 Harbi seferberliği bunu daha da

¹² Reid bu olaylarda dönemin Batılı gözlemcilerinin Çerkez başıbozuklara dair yaptıkları tespitlerin bir özetini verir, ama bu gözlemleri neredeyse hiç sorgulamaz. Önemli olduğu kadar sorunlar da içeren ve henüz yeteri kadar ilgi görmemiş olan Reid'in kitabı için bir eleştiri için bk. (Köremezli, 2012).

¹³ Kabahati başıbozuklara yükleme tavrının izlerini dönemin Osmanlı basınında da bulmak mümkündür (Bağırhan, 2008, s. 31).

¹⁴ Elbette, Osmanlı devlet adamlarının “kabahati başıbozuklara yükleme” tavrından bahsederken, Çerkez başıbozukların sözkonusu isyan bastırma harekâtlarında sivillere uyguladıkları kontrolsüz ve orantısız şiddeti görmezden gelmek ya da reddetmek mümkün değildir. Sadece bu yazıda değinilen yerli ve yabancı kaynaklarda bile bu şiddete dair yeteri kadar kanıt bulmak mümkündür. Bu makalenin meramı Çerkez başıbozukların şiddet eylemlerini olduklarından daha önemsiz göstermek kesinlikle değildir. Altını çizmek istediğimiz temel nokta, bu şiddetin özcü ya da oryantalist yaklaşımlarla bağlamından kopartılmaması, döneme ait hem Osmanlı hem de Batılı kaynaklarda zaman zaman rastlandığı gibi, sanki genetik olarak şiddet tiryakisi bir grupmuş gibi gösterilen Çerkez başıbozuklara yüklenerek marjinalleştirilmemesi gerektiğidir. Bu şiddet Osmanlı isyan bastırma yönteminin bir parçasıydı ve bu bağlam içerisinde eleştirilip yargılanması gerekir.

yaygınlaştıracak, hatta bunun için talimatname formüle etme gereği duyulacak ve Çerkez muhacirlerden başıbozuk celbinde devlet belki de daha önceki dönemlerden çok daha talepkâr olacaktı.

Burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, 93 Harbi'ne girerken Osmanlı ordusunun henüz kapsamlı ve standart bir şekilde hazırlanıp müstakil bir nizamname formatına aktarılmış bir seferberlik planlaması yoktu. Bu tarihte seferberlik süreci henüz mevcut askerlik (kura) kanunnamesinden ayrı bir planlama konsepti olarak kurgulanmamıştı¹⁵. 1846 Askerlik Kanunnamesi 19. yüzyılın ikinci yarısına girildiğinde artık ihtiyaçları karşılamamaya başladığında, önce 1869 yılında, dönemin seraskeri Hüseyin Avni Paşa önderliğinde Prusya modeli esas alınarak, kara ordusunun teşkilatı ve personel yapısı yeniden düzenlenmiş ve bu girişim, 18 Ağustos 1869'da yürürlüğe giren *Kuvve-yi Umumiye-yi Askeriyeye Dair Nizamname* (1869) metnini ortaya çıkarmıştı. En genel anlamıyla mevcut teşkilatı işlevsel bir şekilde genişletmeyi hedefleyen (Tunalı, 2003, s. 112) bu nizamnameden bir yıl sonra ise askere alma işlemlerini iyileştirmeye ve işlevselleştirmeye yönelik yeni bir askerlik (kura) kanunnamesi çıkarılmıştı¹⁶. 93 Harbi'ndeki askeri insangücü seferberliği aslında bu belgelerin rehberliğinde yapıldı.

Yeni düzenlemeye göre, Osmanlı kara ordusu nizamiye, redif ve müstahfız olmak üzere üç sınıftan oluşuyordu. Zorunlu askerlik hizmeti 6 senesi

---

Tabii bu yöntemin, kendi döneminde Avrupa ve dünyadaki gayrinizami harp yöntemlerindeki kontrolsüzlük ve sivillere yönelik şiddet eğiliminden ne kadar beslendiği, ondan ne kadar farklı olduğu ayrı ve derinlemesine (Bulgar İsyanı'nı bir vaka analizi olarak ele alan) bir çalışmanın konusudur.

¹⁵ Böyle bir seferberlik nizamnamesi ancak 1889 yılında hazır edilebilmişti. Bundan sonraki harplerde seferberlik daha net, detaylı ve daha gerçekçi bir hazırlık süreci olarak formüle edilmiş, mesela Balkan Harbi'ne gelindiğinde teorik olarak hedefler iyice netleştirilmişti (tabii bu, pratikteki sorunların ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu): "Seferberlik planında, ilk olarak barış zamanında mevcut olan birlikler ve bunları seferber duruma geçirmek için gerekli olan yedek personelin nasıl sağlanacağı belirtilerek daha sonra seferberlik zamanı oluşturulacak takviye birliklerin nerelerden sağlanacağı planlanır. Müteakiben tespit edilen bu birliklerin toplama bölgelerinin nereler olduğu ve buralara ne zaman ulaşacakları planlanarak bunlara ait yürüyüş cetvelleri düzenlenir. Daha sonra ise seferberliğin lojistiği kapsamında birliklerin ihtiyaç duyduğu nakliye vasıtalarının (hayvan, araba vs.), erzak ve cephanelerinin nasıl sağlanacağı, birliklerin nakliye ve cephane kollarının nasıl oluşturulacağı tespit edilerek planlamaya dâhil edilir. Son olarak ise seferber olan birliklerin sevk ve nakliyatının hangi vasıtalarla ne şekilde yapılacağı detaylı olarak planlanmalıdır" (Er, 2012, ss. 3-22).

¹⁶ "Tensikat-ı Cedide-i Askeriyeye Tefvikan Tanzim Olunan Kur'a Kanun-name-i Hümayundur," *Düstur-ı Askeri*, 5 Zilhicce 1286/8 Ağustos 1870, ss. 16-53. Ayrıca bu kanunun yeni Türkçe harfli tam metni için bk. (Tunalı, 2003, Ek 5).

nizamiyede (4 senesi aktif askerlik hizmeti, 2 senesi ihtiyat hizmeti), 6 senesi redifte ve 8 senesi müstahfızda olmak üzere, buradaki sırayla 20 yaşından başlayıp 40 yaşında sona eren 20 yıllık bir süreyi kapsıyordu (*Kuvve-yi Umumiye-yi Askeriyye Dair Nizamname*, 1869, ss. 2-3). Ancak sistemin tüm imparatorluk nüfusunu kapsadığı söylenemezdi; teorik kapsamla pratikte celp edilebilen asker sayısı arasında hep önemli bir fark vardı. Bir kere, gayrimüslim Osmanlılar “bedel-i askeri” karşılığında askere alınmazken, aslında Müslümanlar için de bürokratik, dini, coğrafi ve çeşitli sosyal kriterlere göre düzenlenerek birçok grubu hizmet dışı bırakan uzun bir muafiyet listesi mevcuttu¹⁷. Ayrıca, yukarıda da değinildiği gibi, teorik olarak zorunlu askerlik sistemine dahil edilmiş olsa da, devlet otoritesinin nüfuz edemediği zor coğrafyalarda, aşiret yapılarının kuvvetli olduğu bölgelerde ya da zorunlu hizmete çeşitli nedenlerle direnen birçok yerde de bu sistem pratikte uygulanamıyordu (Beşikçi, 2014, ss. 547-580).

Seferberliği nizamiye kuvvetinin yanı sıra ihtiyat, redif ve müstahfız sınıflarını kademeli olarak silah altına çağırarak şeklinde tasarlayan 1869 düzenlemeleri esas alınarak, umumi bir seferberlik zamanında ordunun mevcudu 150.000 nizamiye, 60.000 ihtiyat, 192.000 redif ve 300.000 müstahfız olmak üzere toplam 702.000 olarak öngörülmüştü (Moreau, 2010, ss. 22-23). Ne var ki, 93 Harbi seferberliğinde bu sayısal hedefe ne genel toplam olarak, ne de cepheler bazındaki beklentiler açısından hiçbir zaman ulaşılmadı.

Daha önceki Osmanlı-Rus savaşları gibi 93 Harbi de Tuna (Rumeli) ve Kafkas (Anadolu/Doğu) cepheleleri olmak üzere iki cepheli bir savaştı. Şumnu merkezli 2. Ordu temelinde teşkil edilen Tuna Cephesi¹⁸ Abdülkerim Nadir Paşa'nın, Erzincan merkezli 4. Ordu temelinde teşkil edilen Kafkas Cephesi ise Ahmed Muhtar Paşa'nın kumandasına verilmişti. 93 Harbi'nde cephelere dair eldeki toplam personel sayısı istatistiklerine göz atıldığında da yukarıda sözü edilen yetersizlik hemen göze çarpmaktadır. Tabii burada hemen şu uyarı yapılmalıdır: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na dair Osmanlı istatistikleri son derece yetersiz ve tutarsızdır. Özellikle toplam sayılar açısından sağlıklı ve güvenilir veriler çoğu durumda yoktur; var olanlar ise bir miktar gerçek, ama bir miktar da tahminden ibarettir. Bunun içindir ki aynı tarih, yer ve birliklere dair farklı kaynaklarda birbirinden oldukça farklı sayılara rastlamak mümkündür¹⁹.

¹⁷ 1870 Askerlik Kanunnamesinin İkinci Faslı (toplam 18 bend) askerlik hizmetinden istisna olanlar hakkındadır (hidmet-i ‘askeriyeden istisna-i müstelzim olan esbâb ve a’zârı mutazammındır).

¹⁸ Tuna Cephesi aslında üç ayrı ordu harekât alanı şeklinde teşkil edilmişti: Osman Paşa kumandasında Garb (Batı) Ordusu, Süleyman Paşa kumandasında Balkan Ordusu ve Ahmed Eyüp Paşa kumandasında Şark (Doğu) Ordusu.

¹⁹ Bu durumu şu tespitten daha iyi anlatan bir ifade herhalde olamaz: “Vesâik ve malumat-ı resmiye-i mükemmelenin fikdânına mebni işbu harbde hazır bulunan

Rusya ile harbe girilmesinin artık kaçınılmaz olduğu düşünölmeye başlandığında Padişah II. Abdülhamid'in sorması üzerine dönemin seraskeri Redif Paşa eldeki mevcut asker sayısına dair aşağıdaki listeyi tanzim etmişti (Mahmud Celaleddin Paşa, 1983, s. 294; Ahmed Mithat Efendi, 2015, s. 144; Süer, 1993, s. 38):

<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Asker Sayısı</i>
Dobruca, Silistre, Rusçuk, Vidin, Şumnu, Tırnova, Gabrova, Varna, Edirne, Niş ve Sofya taraflarında	186.500
Bosna, Hersek, İşkodra havalisinde	107.500
Yanya, Yenişehir tarafında	15.800
Girit adasında	10.300
Kars, Ardahan, Bayezid, Erzurum mevkilerinde	70.900
Batum tarafında	20.800
İstanbul'da	20.500
Trablusgarb, İzmir, Hicaz havalisi ile 3., 5. 6., 7. Ordu mevkilerinde ve Tersane'de	58.000
<i>Toplam</i>	<i>490.300</i>

Bu tabloya göre kabaca bir hesap yapıldığında, eldeki mevcut askerin 309.800'ü Balkanlar'da ve 91.700'ü Anadolu'da Rus sınırı bölgesindeydi. Görüldüğü gibi bu tablodaki toplam sayısı yukarıda belirtilen seferberlik zamanı toplam sayısından belirgin bir biçimde azdı. İlaveten, aslında diğer kategorilerdeki rakamlar da gerçek mevcutları tam olarak yansıtmıyor, aslında beklentileri içeriyordu.

Mesela, Anadolu Ordusu Başkumandanı Ahmed Muhtar Paşa hatıratında, cepheye gittiğinde ordu mevcudunun kendisine İstanbul'da verilen sayıyla hiç uyuşmadığını, çok daha az olduğunu belirtmişti. Onun kendi hesabına göre komutası altındaki ordu toplam "57.560 nizamiye ve redif askeri"nden ibaretti (51.514 mevcuttan ibaret 74 tabur piyade, 1.373'ü yarı yarıya zayıf ve yaşlı süvari olan 1.986 kişiden ibaret dört süvari alayı, 97 kıta top koşar 1.940 kişilik bir seyyar topçu alayı, üç kalede 2.120 kişiden ibaret kale topçuları) (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, s. 8)²⁰. Savaşta Ahmed Muhtar Paşa'nın mühimme

---

Osmanlı kuvva-yı askeriyesinin mikdarını suret-i kat'iyede tayin etmek şimdiki halde gayr-i mümkün olduğu gibi her zaman da gayr-i mümkün olacaktır" (Ali Fuad, 1910, s. 68).

²⁰ Ahmed Muhtar Paşa hakkındaki en kapsamlı biyografinin yazarı Rifat Uçarol da şunları not etmiştir: "Ahmet Muhtar Paşa Erzurum'a geldiğinde, Seraskerin söylediği bu kuvvetlerin bir isimden ibaret olup sadece kâğıt üzerinde var olduğunu gördü. Yaptığı araştırma ile 4. Orduda toplam olarak 57.560 asker bulunduğunu anladı.

başkâtibi olan ve tüm yazışmalarını yürüten Mehmed Arif ise toplam sayıyı daha da düşük vermiş ve 1 Ağustos 1877 tarihinde ordunun mevcudunun 46.950 olduğunu söylemiştir (Mehmed Arif, 2006, s. 245).

Balkanlar'daki birliklerin ve dolayısıyla da asker sayısının durumu ise oldukça dağınıktı. Aslında savaşın merkez üssü olan Tuna Cephesi'ndeki tahmini asker sayısı toplamı, yukarıdaki tablonun ilk sırasında verilmiş olan 186.000'di (Süer, 1993, s. 38; Turan, 1978, s. 16). Ancak, dönemin yabancı gözlemcilerinin verdikleri istatistiksel bilgilerin de işaret ettiği gibi, toplam sayılar çoğu kez beklentilerin altında seyretmişti. Bu kaynakları derleyen yakın zamanlı bir çalışma, Abdülkerim Nadir Paşa'nın elindeki toplam kuvvetin 168.000 olduğunu belirtirken, yine Balkanlar'da diğer mıntıkalarda toplam yaklaşık 45.000 kişilik bir mevcudun olduğunu söylemektedir (Barry, 2012, s. 96). Ayrıca, her iki cephedeki Osmanlı askeri sayısı karşı taraftaki Rus askerinin miktarından azdı²¹.

Sayılar ne kadar farklı ve tutarsız olursa olsun, aşikâr olan gerçek, toplam sayıların beklentilerin hep altında kalmış olmasıdır. Hatta yenilginin ardından bir nevi durum muhasebesi saikiyle dönemin gözlemcilerinin kaleme aldığı 93 Harbi değerlendirmelerinde, yenilginin sebeplerinden biri olarak, Rusya ile karşılaştırmalı olarak asker sayısındaki yetersizliğin de altı çizilmişti (Ahmed Saib, 1910, ss. 8-11)²². Bu yetersizliği daha da arttıran bir diğer sorun, dönemin Osmanlı ordu teşkilatında, savaş esnasında cephedeki birliklere personel ikmali yapacak depo birliklerinin olmayışıydı. Muharebelerde meydana gelen zayıfatın ikmali doğrudan kura erleri, yani asker celbi ile karşılanmaya çalışılıyordu. Bu ise hem ihtiyaç duyulan sayıların hemen bulunamamasına, hem de celp edilebilen erlerin yeterli talim görmeden cepheye sevkine yol açıyordu. Ayrıca, nakliye altyapısındaki yetersizlikler yüzünden cephelere yollanan ikmal

---

Bunlardan da bazıları gerekli şekilde eğitim görmemiş, bir kısmı da hasta ve geri hizmette olduğundan, '300 kilometreden fazla bir cepheye sahip olan bu savaş alanını ancak 48.000 kişi ile korumaya ve savunmaya ister istemez mecbur' kaldı" (Uçarol, 1989, s. 59).

²¹ Rus Harbiye Nazırı Dmitri A. Miliutin önderliğinde 1874'te zorunlu askerlik sistemi reformu yapan Rusya'da resmi istatistiklere göre 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında bir yıl içerisinde askere alınan toplam insan sayısı 218.000'e kadar çıkmıştı (Baumann, 2002, s. 143; Bauman, 2011, ss. 11-33). 1874'ten sonra aktif Rus ordusunun toplam mevcudu 750.000'i geçmişti (Barry, 2012, s. 80). Harbin başında Kafkas Cephesi'ndeki toplam Rus asker sayısını Ahmed Muhtar Paşa 148.825 olarak not etmişti (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, ss. 31-32). Harbin başında Tuna Cephesi'ndeki Rus kuvveti ise 275.000'i piyade olmak üzere yaklaşık 300.000 olarak tahmin edilmişti (Süer, 1993, s. 44).

²² Elbette, bu tür metinlerde, yenilginin sebebi olarak asker sayısı yetersizliğini biraz abartma eğilimi gözden kaçmamaktadır. 93 Harbi'ne dair eserler kaleme alan çeşitli Osmanlı müelliflerine göre savaşın kaybedilme nedenleri hakkında bk. (Erinç, 2015).

personeli, uzun ve zahmetli yürüyüşlerde yıpranıyor, salgın hastalıklara açık hale geliyordu (Süer, 1993, ss. 522-523). Böylesi sorunlar, savaşta Osmanlı cephe performansını aşındıran önemli sorunlardan biri olan firar vakalarını dikkate değer biçimde arttırıyordu²³.

Askeri insangücü yetersizliği sorunu aslında 93 Harbi'nde ilk kez rastlanan bir durum değildi, dolayısıyla bu eksikliğin nasıl telafi edilebileceği konusunda da Osmanlı ordusu hazırlıklı sayılırdı²⁴. Nizami kuvvetler yetersizse, bu eksikliği doldurmanın başlıca alternatifi gayrinizami askeri işgücüne başvurmaktı. Nizami kuvvetlerin eksikliğini gayrinizami (başıbozuk) kuvvetlerle kapatmaya çalışma uygulaması, başta Kırım Harbi olmak üzere (Badem, 2010, ss. 377-394) Rusya ile 19. yüzyılda girilen daha önceki savaşlarda da hep gündemde olmuştu (Yıldız, 2009; Köremezli, 2013, s. 189). Ancak, 93 Harbi'ne gelindiğinde artık elde yeni ve büyük ölçekli bir gayrinizami askeri işgücü havuzu, yani Kuzey Kafkasyalı muhacir nüfusu vardı. Çerkez muhacirler bir yandan 93 Harbi'ne asakir-i muavine olarak katılabilecek önemli bir potansiyel katkı sunmuş, ama bir yandan da bu yeni işgücü havuzunun geniş kapsamlı kullanımını beraberinde yeni sorunlar getirmişti.

Asakir-i Muavine Celbi: Planlama ve Uygulama

93 Harbi seferberliği eşiğinde²⁵ ve savaş esnasında, aslında Osmanlı ordusunun, bir kısmı daha önceki savaşlarda hep yer almış çok çeşitli toplumsal gruplardan asakir-i muavine birlikleri celp etmeye çalıştığı görülmektedir. Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin altyapısının hiçbir zaman etkin bir şekilde tesis edilemediği

---

²³ Firar, daha önceki ve sonraki Osmanlı harplerinde olduğu gibi 93 Harbi'nde de önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela Kafkas Cephesi'nde Kars'ın kaybedilme sebepleri üzerine bir raporda firar sorununun da altı çizilmiş ve sert cezaların fayda etmediği belirtilmiştir (bk. *1293 Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında Kurmay Yarbay Atıf Bey'in Raporu*, 2002, ss. 177-192; Mehmed Arif, 2006, s. 488).

²⁴ Biraz da bu yüzden olacak ki, zorunlu askerlik çağında Osmanlı askerlik kanunlarının tamamında "gönüllü" başlığı altında askere alınacaklar hususunda izahat vardır. 1870 Askerlik Kanunnamesi de bu açıdan istisna değildir. Kanunnamenin Altıncı Faslı askere gönüllü kabul edilecekler hakkındadır (gönlüyle dâhil-i silk-i 'askeri olmaklığın şerâ'itini mutazammındır). Gönüllü asker kabulünde en genel ve en temel kriterler, gönüllü olacak kişinin halihazırda zaten kanunda belirtilen mükellefiyet kapsamında olmaması, bedenlen askerliğe elverişli olması, 18 yaşından büyük 32 yaşından küçük olması (elbette yaş sınırlamaları pratikte esneyebiliyordu) ve yüz kırtarıcı bir suç işlememiş olmasıdır. Bu genel çerçeve 93 Harbi'nden sonraki askere alma uygulamalarında da muhafaza edilmişti. Osmanlı askerlik kanunlarının özet değerlendirmesi ve gönüllülüğe dair bahisler için bk. (Aydın, 1994).

²⁵ Aslında Osmanlı ordusu Rusya ile harp olasılığının güçlendiğini görür görmez asakir-i muavine toplanması gereğini vurgulamıştı. Mesela bk. ORH, Kutu: 105, Gömlek: 58 (07.02.1293/19.04.1877). Savaş resmen 24 Nisan'da başlamıştı.

Kürt coğrafyasından celp edilmeye çalışılan gayrinizami unsurlar, daha önce olduğu gibi 93 Harbi’nde de önemli bir bileşen oluşturmuştu (Averyanov, 2010, ss. 139-184). Osmanlı devletinin 93 Harbi seferberliği sürecinde kullandığı “cihad” dili ve bu doğrultuda Kürt nüfusa yönelik çağrılarını, kendi bölgelerinde önemli bir nüfusa sahip yerel Kürt şeyhleri aracılığıyla gönüllü asker celp etmeyi hedeflemişti. Bunların başında, şüphesiz, Nakşibendi tarikatinin Halidiye kolundan Şeyh Ubeydullah Efendi’den toplaması istenen ve onun da en başta elli bin gibi şişkin bir rakam taahhüdüyle toplamaya giriştiği, ama pratikte çok daha az sayıda (yaklaşık üç-beş bin) celp ettiği ve ağırlıklı olarak Doğu Cephesi’nde kullanılan Kürt yardımcı kuvvetleri geliyordu²⁶. Boşnaklardan²⁷ ve Arnavutlardan²⁸ asakir-i muavineye kayıt olanlara rastlandığı gibi, Lazlardan da asakir-i muavine askeri vardı²⁹. Mesela Halep gibi Arap vilayetlerinden asakir-i muavine geldiği gibi,³⁰ Rusya’yla sınır bölgesinin halklarından olan Karapapaklardan da yardımcı asker toplanmıştı³¹. Gürcülerden³² gönüllü geldiği gibi, Ege Bölgesi’ndeki Zeybeklerden de asakir-i muavine birlikleri teşkil edilmişti³³. Asıl ilginci, 93 Harbi’nde imparatorlukta gayrimüslim cemaatler içerisinde de gönüllü olarak orduya katılım olmuş ve gayrimüslimlerden asakir-i muavine teşkil edilmişti³⁴. Bir de, belirli bir etnik ya da dini kimliği ön plana çıkmayan, bilhassa işgal tehdidi yaşayan yerel

²⁶ Örneğin bk. ORH, Kutu: 1, Gömlek: 100 (16.02.1293/28.04.1877); ORH, Kutu: 1, Gömlek: 25 (24.02.1293/06.05.1877); ORH, Kutu: 35, Gömlek: 88 (19.09.1293/01.12.1877); ORH, Kutu: 37, Gömlek: 80 (03.03.1293/15.05.1877). Ayrıca bk. (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, s. 9) ve (Mehmed Arif, 2006, ss. 133, 193, 557). Kürt asakir-i muavinesi tabii ki sadece Ubeydullah Efendi’nin topladıklarıyla sınırlı değildi.

²⁷ ORH, Kutu: 4, Gömlek: 99 (29.04.1293/11.07.1877).

²⁸ ORH, Kutu: 38, Gömlek: 2 (17.04.1293/29.06.1877).

²⁹ ORH, Kutu: 7, Gömlek: 60 (28.05.1293/09.08.1877).

³⁰ ORH, Kutu: 23, Gömlek: 75 (01.06.1293/13.08.1877).

³¹ Bir sınır halkı olan Karapapaklar, Osmanlı-Rusya-İran üçgeninde bulunuyordu. Ayrıca, Osmanlı devleti 93 Harbi esnasında Karapapaklar içerisinde önemli bir eşkıya çetesi liderleri olan Mihrali Bey ve Tüli Musa gibi isimlerden de, af karşılığında askeri amaçlı faydalanmaya çalışmıştır (Çakaloğlu, 2011, ss. 17-42; Mehmed Arif, 2006, s. 91). Tabii, sınır bölgesi eşkıyalarıyla işbirliği yapmak riskli olabiliyordu, zira bunlar devlet açısından “faydalı” olabildiği gibi, Tüli Musa örneğinde olduğu gibi sıkça taraf da değiştirebiliyordu. Tüli Musa’nın, kellesini kaybetmesiyle sonuçlanan serencamı hakkında bk. (Manastırlı Mehmet Rifat Bey, 2010, ss. 190-194).

³² ORH, Kutu: 36, Gömlek: 161 (07.09.1293/19.11.1877). 93 Harbi’nde Batum’daki asakir-i muavine birliklerinin kumandanı Çürüksulu Ali Paşa hakkında kapsamlı bir değerlendirme için bk. (Özel, 2003, ss. 94-144).

³³ ORH, Kutu: 4, Gömlek: 210 (23.03.1293/04.06.1877); ORH, Kutu: 44, Gömlek: 163 (26.04.1293/08.07.1877); ORH, Kutu: 42, Gömlek: 42 (12.10.1293/24.12.1877).

³⁴ ORH, Kutu: 2, Gömlek: 139 (21.02.1293/03.05.1877).

birimlerden çıkan asakir-i muavine birlikleri vardı. Mesela, Kafkas cephesi hattına yakın ve Rus işgalini ensesinde hisseden Artvin, Livane, Ardanuç gibi birimlerdeki ahalden bölgelerini müdafaa etmek üzere asakir-i muavine toplanmış ve bunlara silah verilmişti³⁵.

93 Harbi seferberliğinde görece yeni ve kalabalık bir gayrinizami askeri işgücü havuzu olarak Çerkez muhacirler ön plana çıkıyordu. Ayıca, yukarıda zikredilen toplumsal gruplardan teşkil edilen asakir-i muavine ağırlıklı olarak (tabii münhasıran değil) kendilerine yakın olan cephede istihdam edilirken, Çerkez muhacirlerin teşkil ettiği asakir-i muavine birliklerine her iki cephede, her bir cephenin neredeyse her muharebesinde ve savaşın her safhasında rastlamak mümkündü. 93 Harbi'nde Osmanlı ordusunda toplam ne kadar asakir-i muavine istihdam edildiğine ve bunların ne kadarının Çerkez muhacirlerinden geldiğine dair, yukarıda istatistiklerle ilgili zikredilen sorunlardan dolayı, elde tatmin edici sayılar mevcut değildir. Elimizde ancak bölük pörçük veriler vardır. Ancak bunlar yine de, savaş süresince Osmanlı ordusunun hatırı sayılır miktarda asakir-i muavine istihdam ettiğini ortaya koymaya yeterlidir. Ayrıca, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi'ndeki 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Katalogu'ndaki Çerkez asakir-i muavine birlikleri hakkındaki belgelerin çokluğu da, Çerkez muhacirlerin bu yekûn içerisinde önemli bir yer tuttuğu tespitini destekler niteliktedir. Sayılara birkaç örnek verilirse, mesela, Doğu Cephesi kumandanı Ahmed Muhtar Paşa, muharebelerin belirli bir anındaki toplam asakir-i muavine sayısının 12.000-14.000 olduğunu, ama savaşın başından sonuna kadar pek çok böyle kuvvetin gelip gittiği için toplam sayının belirsiz olduğunu söylemiştir (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, s. 277). Doğu Cephesi'ndeki savaşın başından sonuna kadar toplam (tüm unsurlar dahil) asakir-i muavine sayısının 50.000'i aştığı tahmininde bulunmak abartılı olmayacaktır³⁶.

³⁵ ORH, Kutu: 5, Gömlek: 42 (29.04.1293/11.07.1877); ORH, Kutu: 9, Gömlek: 139 (12.05.1293/24.07.1877). Tüm bunlardan başka, bir nevi yardımcı kuvvet sayılabilecek bir başka birlik de, Mısır'dan yollanan ve Rumeli harekât alanında kullanılan Mısır Yardımcı Kuvveti (Asakir-i Muavene-i Mısriyye) vardı. Bu kuvvet 12 piyade taburu, 6 süvari bölüğü ve 4 bataryadan oluşuyordu (Süer, 1993, s. 35; 2004, ss. 94-106).

³⁶ Bu tahmini destekler nitelikteki istatistik tabloları için bk. (Yapıcı, 2011, s. 51). Bu tahmini sayıya Batum Tümeni de dahildir. Harbin başındaki hesaba göre, "Batum Tümeni, gerek emir ve komuta ve gerekse lojistik destek kolaylığı bakımından doğrudan doğruya İstanbul'a bağlı olduğundan 4. Ordu'nun sefer planında yer almamakla beraber, 22 piyade taburu, bir sahra, bir dağ bataryasını ve kale topçusunu kapsayan 18.000 asker ile 8.000 gönüllüden ibaret 26.000 kişilik kuvvetiyle harbe katılacak ve Harbiye Nezareti'nden aldığı direktife göre, düşmanın sınırını aşmasını önlemek, Batum Kalesi'ni sonuna kadar savunacaktır" (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1985, ss. 54-55).

Tuna Cephesi'nde de, her ne kadar spesifik bir sayı vermek güç ise de, hem toplam asakir-i muavine sayısının hiç az olmadığına dair arşivde çok sayıda ipucu vardır, hem de Çerkez asakir-i muavinesi Kafkas Cephesi'nden daha seyrek değildir. Birkaç örnek vermek gerekirse, Rus arşiv kaynaklarıyla desteklenen bir araştırmada, Batı ve Doğu Bulgaristan'da bulunan Çerkez asakir-i muavine sayısının 15.000 civarına çıktığı, Osman Paşa'nın Plevne'deki ordusundaki Çerkez atlı asakir-i muavine sayısının 8.000 civarında olduğu ve hatta genel olarak Rumeli'deki Çerkez asakir-i muavine süvarisi sayısının nizamiye süvarilerinden fazla olduğu not edilmiştir (Hotko, 2007, s. 224). Savaşta bir yabancı gözlemcinin notuna göre ise harbin başında Tuna Cephesi'ndeki Çerkez başıbozukların sayısı 20.000 civarında idi (Schem, 1878, s. 231).

Gayrinizami Askerlerin Nizamname ile Celbi

Osmanlı ordusunun askeri işgücü ihtiyacını nizami kuvvetlerle karşılayamaması ve imparatorluktaki farklı toplumsal gruplardan gayrinizami asker toplayarak bu eksikliği telafi etmesinin hem 93 Harbi öncesine uzanan bir tecrübe geçmişi vardı, hem de 93 Harbi esnasında bu uygulamanın kapsam ve çeşitliliği artmıştı. Bu durum, gayrinizami asker celbini el yordamıyla yapmak yerine, her ne kadar pratikte her zaman tam olarak uygulandığını söylemek zor ise de, bir nizamname rehberliğinde yapma sonucunu doğurmuştu. “Asakir-i Muavine Hakkında Olan Nizamname” başlığıyla savaşın eşiğinde hazırlanan ve toplam 14 maddeden (bend) oluşan bu nizamname, bir yandan gayrinizami asker celbini belli esaslara dayandırmaya çalışıyor, bir yandan da bu celp sürecini işlevsel ve kolay bir hale getirmeyi hedefliyordu³⁷.

Temel esaslar aslında kura kanunnamesinin genel prensiplerini yansıtıyordu. Mesela, nizamnamenin 1. Maddesi, “asakir-i muavine-i mezkure kura ve redif ve müstahfiz efradından gayri efrad-ı ahaliden tertib olacaktır” şartını koyarak, zorunlu askerlik sistemine zaten dahil olanları değil, o nüfusun dışındakileri hedef kitle olarak görüyordu. Ayrıca, “asakir-i mezkurenin kâffesi mevaki'-i harbiyeye sevk olunup maiyyetinde buldukları ordu veya firka kumandanının emri ve tertibine göre istihdam” edilecektir kaydı düşülerek, bu unsurlar kendi başlarına bırakılmak istenmeyip ordunun emir-komuta zinciri içerisine alınıyordu³⁸. Yine kanunname prensiplerinin bir yansıması olarak, askerliğin gerektirdiği ahlâki vasıfları haiz olmaları, “içlerine sarhoş ve kumarbaz gibi

³⁷ ORH, Kutu: 1-3, Gömlek: 112, 112A, 112B, 112C (1293/1877) (Bu belge için tarih bilgisi olarak sadece yıl mevcuttur).

³⁸ “Çerkez asakir-i muavinesinin kumandan paşalar emrinde olacakları” ve “içlerine tayin edilen subaylara itaat etmek zorunda oldukları” gibi hususlar başka belgelerde de zaman zaman vurgulanma gereği duyulmuştu. Mesela bk. ORH, Kutu: 8, Gömlek: 117 (31.05.1293/12.08.1877).

eşhası” kabul etmemeleri, ihtiyar ve kadın ve çocuklara eziyet etmemeleri ve askerlik hizmetinin koyduğu kurallara uymaları gerekiyordu; aksi durumlarda askeri ceza kanununa tabi tutulacaklardı (9., 11. ve 12. maddeler). Asakir-i muavine kabul işlemleri, İstanbul’da Bâb-ı Seraskeri bünyesinde tesis edilecek bir “meclis-i mahsus” tarafından koordine edilecekti ve gönüllü olarak kaydedilenler askerlik görevini istedikleri zaman bırakamayacak, “hitam-ı gaileye kadar” ordu bünyesinde kalmaya mecbur tutulacaktı (2. Madde). Vilayetlerde toplanacak asakir-i muavine ise “hükümet-i mahalliyenin inzımam-ı malumat ve muaveneti ile meclis-i mahalliyeye intihab olunacak zabitan marifetiyle tahrir kılınacak”tı (4. Madde).

Nizamnamede dikkati çeken bir başka husus, “alay ve taburlara iltihak olunacaklara taraf-ı miriden elbise ve esliha ve levazım-ı askeriye” verilecekken, alay ve taburlara dahil edilmeyen (ki çoğunluğu aslında böyleydi) “piyade ve süvari asakir-i muavinenin elbise vesaireleri kâmilen kendi taraflarından tedarik” edilecek olmasıydı. Yine bu bağlamda, 93 Harbi’nde en önemli yardımcı unsur olan ve Çerkez muhacirlerin öncelikli istihdam edildiği gayrinizami süvari askerlerinin, “bargir (at) ve takımlarını kendileri tedarik eder” şartı getirilerek, ordu büyük bir yükü ve maliyeti aslında asakir-i muavinenin omuzlarına yüklüyordu (5. Madde). Ayrıca, savaş esnasında pratikte en çok sıkıntı yaratan bir mesele de, aşağıda da görüleceği gibi, asakir-i muavineye yevmiye ve tayın verilmesi konusunda yaşanan sorunlardı. Nizamnameye göre, gönüllü askerler kaydolduktan sonra buldukları mahalden katılacakları “firkalara dahil oluncaya değil esna-yı rahda beher nefere ‘aynen veya bedelen üçer yüz dirhem nan-ı aziz (ekmek) ile yevmiye yirmişer para” alacaklar, firkalara dahil olduktan sonra ise “nizamiye taburlarına yevmiye ne bulunur ve ne verilebilir ise bunlara dahi o” verilecekti (7. Madde). Son olarak altı çizilmesi gereken bir diğer nokta da, nizamnamenin gönüllülere “mükâfat” da vadetmesiydi. 13. Maddeye göre, muharebede “ziyade izhar-ı şeca’at edenler ve ikdam ve gayret gösterenler derece-i gayretlerine göre iftihar ve mecdi ve ‘Osmani nişanlarının meratib-i muhtelifesinden nişan i’tasıyla mazhar-ı mükâfata olacak”tı.

Gerçi, gayrinizami insangücü celbiyle ilgili genel hatları çizen bu nizamname, 93 Harbi seferberliğinde hem nicelik açısından önemli bir büyüklük hem de nitelik açısından yoğun çeşitlilik içeren Çerkez muhacirlerin asakir-i muavine olarak celplerinde ortaya çıkan çok çeşitli sorunları tanımlama ve çözmede yetersiz kalmış olacak ki, savaş başladıktan kısa bir müddet sonra, 17 Mayıs 1877’de, “Sunuf-ı Muhacirenin Mevki’-i Muharebeye Sevki için Rumeli ile Anadolu’nun Hüdavendigâr ve İzmit Cihetlerine Gönderilen Sevk Memurlarına Verilen Talimattır” başlıklı bir müstakil talimatnamenin hazırlanması

gerekmışti³⁹. Bu belge hem Çerkez muhacirlerin gayrinizami kuvvet olarak celbi sürecinde ortaya çıkan yaygın sorunlara, hem de daha önemlisi devlet otoritesinin muhacirlerden asakir-i muavine celbine nasıl baktığına ve bundan ne beklediğine dair önemli ipuçları sunması açısından kayda değerdir. Talimatnamede öne çıkan iki önemli noktanın altı çizilmelidir.

Birincisi, devlet Çerkez muhacirlerden asakir-i muavine alırken, “erbab-ı istikamet ve iffetin” askere katılmasını fırsat bilip az sayıda da olsa “edebsiz ve hırsızların” muhacir köylerinde yol açacağı asayiş sorunlarına karşı her hanede mümkünse yirmi yaş üstü bir erkeğin askere kaydedilmeyip bırakılmasını istiyordu; yani cephe gerisindeki asayışı de yine muhacirlerin kendileri üzerinden teminat altına almaya çalışıyordu. Benzer biçimde, köylerde zirai ve iktisadi faaliyetlerin aksamaması için, erkekleri askerde olan hanelerin zirai işleriyle, yerel yöneticilerin müdahalesiyle erkekleri askere gitmemiş komşularının ilgilenmesinin sağlanması talep ediliyordu (evladıyla can ve cihanını din ve vatan uğrunda fedaya azmedenlerin umur-ı ziraat ve irade-i beytiyelerine muhacirin ve ahali-yi kadimeden gitmeyecek olan komşularına mahalli hükümet marifetiyle kendi işlerine takdim olunmak şartıyla baktırılması...) (2. Madde).

İkincisi ve belki de daha önemlisi, devlet otoritesi aslında Çerkez muhacir köylerinden asakir-i muavine toplamayı, adı gönüllü hizmet olsa da pratikte aslında muhacirlerin icabet etmesi gereken fiili bir mecburiyet olarak görüyordu. Başka bir deyişle, muhacirlerden asakir-i muavine celbi söz konusu olduğunda aslında gönüllülük ile zorunluluk arasındaki çizgi fazla belirgin değildi. Sevk memurlarına verilen talimatta, “muhacir karyelerini dolaşmaları” ve kendilerine verilen talimatnameyi “umuma tebliğ ve telkin” etmeleri, ayrıca padişahın harp ilanı üzerine yayınladığı hatt-ı hümayuna istinaden, “kâffe-i tebaanın hizmet-i cihadiyede hazır bulunmak üzere mükellef bulduklarını tasrih” buyurmaları isteniyordu (6. Madde). 93 Harbi’ndeki bu cihad ilanının⁴⁰ muhacir köylerini dolaşan memurlarca vurgulanması, muhacirlere kanun metninde askerlikten muaf tutulsalar da aslında dini açıdan askerliğe mecbur olduklarını ima ediyordu. Söz konusu dini mesajın devletin görevli memurları aracılığıyla iletilmesi bu dini söylemi bir bakıma resmi otorite kisvesine de sokuyordu. Ayrıca, celp prosedürü gönüllülerin isimlerinin tek tek deftere kaydedilmesi, toplu halde sevk edilmek üzere “ne gün nerede içtima eylemeleri” gerektiğinin onlara “güzelce takdim edilmesi,” kaydı yapıp da sonra toplanma alanına gelmeyenlerin yine isimlerinin yazılıp yerel yöneticilere bildirilmesi gibi şartlar içererek (6. Madde), aslında bu sürecin sadece basit bir

³⁹ ORH, Kutu: 2, Gömlek: 149 (05.03.1293/17.05.1877).

⁴⁰ Genellikle sadece Birinci Dünya Savaşı’ndaki “Cihad-ı Ekber”le sınırlı bir pratikmiş gibi algılanan cihad ilanı yöntemine aslında Osmanlı devleti 19. yüzyıldaki savaşlarda da sıkça başvurmuştu (Aksakal, 2011, ss. 184-199).

gönüllü toplama işinden ibaret olmadığını ortaya koyuyordu. Bu anlamda, gönüllü celbi prosedürü bir yandan devletin resmi baskısını hissettirmeye çalışırken, bir yandan da muhacir köylerinin kendi içerisinde bir ahali baskısı yaratmayı hedefliyordu. Zaten, devlet çoğu durumda muhacirlerle gönüllülük ilişkisini tamamen onların “gönlüne” bırakmıyor, Çerkez muhacirlerin yoğun olduğu, mesela Sivas vilayeti ve Canik sancağı gibi bölgelerin yerel idarecilerine, o bölgedeki muhacir ahalden asakir-i muavine toplanmasını istediğini doğrudan tebliğ ediyordu⁴¹.

Aslında muhacir köylerinden asakir-i muavine celbi tamamen mülki memurlara bırakılmış bir iş değildi⁴². Bilakis, bu işte asıl ön plana çıkanlar, Çerkez muhacir kitlesi içerisindeki hiyerarşide üst konumda bulunanlar, ümera (soylular), yerel cemaatlerin ileri gelenleri ve devlet nezdinde bürokratik mevki ya da askeri rütbesi üzerinden kabul görmüş muhacir kişilerdi. Bu durumla bağlantılı olarak, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Çerkez asakir-i muavine birlikleri toplanmasını kısmen kolaylaştıran bir faktör, asimile olmaktan çekinen Çerkez kabilelerin, kendilerine özgü sosyo-etnik özellikleri kaybetmemek ve çevreye kolektif bir şekilde uyumun getireceği güvenden istifade etmek için, yetkililerden kendilerini dağıtmamalarını ve aynı bölgeye iskân etmelerini istemesiydi. Bu talepler her zaman karşılanamamakla birlikte, gerek tarımsal alanda boş arazilerin bir an önce değerlendirilmesi hedefinin, gerekse de muhacirlere yönelik sempatinin bir sonucu olarak Osmanlı devleti bunları genellikle anlayışla karşılıyordu (Chochiev, 2007, ss. 409-410). Bu şekilde kendi iç hiyerarşik yapılarını belli ölçülerde muhafaza eden Çerkez cemaatlerin soylu ileri gelenleriyle ilişkiye geçilip müzakere edilince, alınan kararın o cemaat ahali tarafından kabul edilmesi de kolaylaşıyordu.

Askeri otoritelerin asakir-i muavine toplanması hususunda Çerkez cemaatlerin ileri gelenleriyle temasa geçmelerine dair arşivde bolca belgeye rastlamak mümkündür. Mesela, harbin öncesinde İşkodra'da isyan bastırma harekâtında ve akabinde Karadağ muharebelerinde dikkate şayan bir performans gösterdikten sonra 93 Harbi'nde Tuna Cephesi'nde süvari fırkası kumandanı olan Ferik Fuad Paşa, merkeze yolladığı 14 Mayıs 1877 tarihli bir telgrafında, Çerkez ileri gelenlerinden İshak Bey'den nüfuzunu kullanarak birkaç bin Çerkez süvarisi toplamasını istemiş ve kendisine de binbaşı rütbesi verileceğini

---

⁴¹ Mesela bk. ORH, Kutu: 42, Gömlek: 48 (14.10.1293/26.12.1877); ORH, Kutu: 48, Gömlek: 79 (07.11.1293/19.01.1878); ORH, Kutu: 50, Gömlek: 208 (07.11.1293/19.01.1878).

⁴² Öte yandan, Bolu mutasarrıfı örneğinde olduğu gibi, bazı mülki memurlar bu işte, otoritelerin tabiriyle, “takdire şayan bir gayret” de gösterebiliyordu. Bk. ORH, Kutu: 106, Gömlek: 12 (13.05.1293/25.07.1877).

söyleyerek Şumnu'ya gelmesini talep etmişti⁴³. Amasya'da topladığı Çerkez süvarilerle Samsun'a gelen Emir Hacı Hikmet bir diğer örnekti⁴⁴. Yenişehir'deki (Teselya) Fırka Kumandanlığı'nın yetkisi dahilinde muavine askeri toplayan Çerkez ileri gelenleri Kanbolad Ahmed, Zorhan Bey ve Pişhaf Bey yine benzer örneklerdendi⁴⁵. Ayrıca, yukarıda Musa Kundukov bahsinde de değinildiği gibi, belli bir bölgeden ya da belli kabilelerden celp edilen Çerkez asakir-i muavine birlikleri, bu celp sürecinde de etkili olmuş ya da o yöredeki Çerkez ahalisiyle organik ilişkileri olan, Osmanlı ordusunda istihdam edilmiş Çerkez subayların kumandası altına veriliyordu⁴⁶.

Çerkez muhacirlerle devlet otoritesi arasındaki bu ilişki biçiminin başlıca iki önemli sonuca yol açtığı söylenebilir. Bir yandan, henüz devlet bürokrasisi ve ordu içerisinde yeteri kadar güçlü bir konumda olmayan ve henüz iskân sürecinde yaşadıkları sıkıntıları dile getirip bir kamuoyu oluşturmalarına imkân sağlayacak bir dernekleşme tecrübesi yaşamamış olan Çerkez muhacir kitleleri için, kendi cemaatleri içerisindeki nüfuz sahibi kimselerin devlet otoritesiyle böyle bir ilişkiye geçmesi, cemaatin sorunlarının devlet nezdinde tanınabilmesine kapı aralayacak bir diyalog olasılığı anlamına geliyordu. Bu olasılık taşra vilayetlerinde ve kırsal kesimde iskân edilen ve çoğunluğu oluşturan muhacir kitlelerin merkezle iletişim kurabilmesine katkı yapacağı için bilhassa önemliydi. Diğer yandan ise bu ilişki tarzının, kendi yurtlarında son derece hiyerarşik bir sosyo-kültürel yapıya sahip olan Çerkez cemaatlerin bu ilişki sistemini Anadolu'da da belli ölçülerde muhafaza etmesine katkı yaptığı söylenebilir. Elbette Çerkez kabileler Osmanlı topraklarına göç ettiğinde kendi yurtlarındaki sosyolojik yapıyı Anadolu'ya aynen taşıyamamışlardı, ama gönüllü asker toplama işinin Çerkez cemaatlerinin ileri gelenleri üzerinden yapılması ve bu şahısların devlet nezdinde makbul araçlar olarak görülmesi, söz konusu sosyo-kültürel hiyerarşik yapının kendini belli ölçülerde yeniden üretmesine katkı yapıyordu. Öte yandan, Çerkez kabileler içerisinde böyleleri bir araçlar zümresinin devlet nezdinde kabul görmesi, Anadolu'da yeni bir yerel eşrafın da ortaya çıkmasına zemin hazırlıyordu.

⁴³ ORH, Kutu: 81, Gömlek: 116 (02.03.1293/14.05.1877). Fuad Paşa'ya dair kısa bir biyografik değerlendirme için bk. (Dadyan, 2013, ss. 22-28).

⁴⁴ ORH, Kutu: 3-16, Gömlek, 1121-1123 (25.05.1293/06.08.1877).

⁴⁵ ORH, Kutu: 49, Gömlek: 71 (08.10.1293/12.12.1877).

⁴⁶ Musa Paşa bahsinde zikredilen örnekler dışında bk. ORH, Kutu: 2, Gömlek: 133 (12.02.1293/24.04.1293); ORH, Kutu: 92, Gömlek: 75 (11.03.1293/23.05.1877). Ayrıca bk. (Berzeg, 2010, s. 205).

Süvari İhtiyacı ve Çerkez Muhacirler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordusunun ısrarla Çerkez muhacirlerden asakir-i muavine toplamak istemesinin önemli bir sebebi de, kendi atlarıyla ve at üzerinde savaşma tecrübeleriyle atlı Çerkez muhacir birliklerinin Osmanlı ordusunun hem sayı hem de nitelik açısından son derece sıkıntı çektiği süvari sınıfını güçlendirebileceğinin düşünülmesiydi. 93 Harbi'ne katılan yabancı askeri ateşelerin ve gözlemcilerin ortak tespiti, Osmanlı süvarisinin yetersizliği ve etkisizliğiydi (O'Connor, 1997, s. 270)⁴⁷. Kırım Harbi'nde son derece etkisiz ve hantal kalan süvari teşkilatında yenilgi sonrası bazı iyileştirmeler yapılmaya çalışılsa da nizamiye ordusundaki süvari birliklerinde önemli bir iyileşme sağlanamamıştı (Reid, 2000, ss. 81-82). Yeterli ve etkili süvari kuvvetine sahip olmayışı 93 Harbi'nde Osmanlı ordusunun neredeyse her harekâta sıkıntısını çektiği başlıca zayıflıklarından biriydi. Mesela, Plevne'de Osman Paşa kumandasındaki başarılı müdafaa karşısında tutunamayan ve dağınık bir halde geri çekilen Rus birliklerinin takip edilemeyişi bunlardan biriydi (Uyar ve Erickson, 2009, s. 188). 93 Harbi sonrası Osmanlı askeri eğitim sisteminin modernleştirilmesinde (ve tabii ki Prusyalılaştırılmasında) önemli bir rol oynamış olan Colmar von der Goltz (Golç Paşa) savaştan sonra Gazi Osman Paşa ile yaptığı bir sohbette Plevne'de düşmanın direnci kırıldıktan sonra neden taarruza geçilemediğini sorduğunda Osman Paşa, "hemen hiç süvari olmadığından..." cevabını vermişti (Ali Fuad, 1910, ss. 78-79). Plevne için benzer tespitleri yabancı gözlemciler de yapmıştı: "Türkler bu bozgunu Rus ordusunun tamamen imhasına dönüştürmek için hiçbir teşebbüste bulunmadılar, zira kaçanları takip edecek sayıda süvari birlikleri yoktu ve asker de bitkin durumdaydı" (Furieux, 2012, s. 83).

Savaş esnasında gerek Rumeli gerekse Anadolu cihetlerinde külliyetli süvari askerine ihtiyaç görüldüğü ordunun üst düzey kumandanları tarafından dile getirilmişti. Savaşın ilk safhasında Bağdat, Halep, Suriye ve Trablusgarb vilayetlerine çekilen 29 Temmuz 1877 tarihli bir telgrafta, "İstanbul ve Rumeli taraflarınca ziyade askere lüzum var ise de en ziyade ihtiyaç süvariye olduğundan, oradan gelecek askerin süvari olmasına" özen gösterilmesi istenmişti (Ahmed Midhat, 2015, s. 210). Tuna Cephesi'nde yenilginin sebeplerinden biri olarak süvari eksikliği gösterilmiştir (Süer, 1993, s. 530). Kafkas Cephesi için de Ahmed Muhtar Paşa'nın tespiti, Osmanlı ordusunun neden Çerkez muhacirlere bu denli ilgi gösterdiğini özetlemektedir:

---

⁴⁷ 93 Harbi'nin ilginç bir özelliği de, savaşın kalabalık sayılabilecek bir yabancı askeri ateşe, askeri gözlemci ve savaş muhabiri kitlesi tarafından izlenmesi olmuştur. Daha çok Rus tarafında olmakla birlikte, her iki tarafın ordularıyla birlikte cephe hatlarında bulunan (daha ziyade Tuna cephesinde) Alman, İngiliz, Fransız, Amerikalı ve hatta Japon ve Danimarkalı gözlemciler savaşı izleyip ayrıntılı raporlar kaleme almıştı (bunların bazılarını çizimler de eşlik ediyordu).

Ordunun süvariye olan ihtiyacının şiddeti, hiç olmazsa başıbozuk süvarisi sağlamaya teşebbüsü icap ettirmiş, bundan dolayı muhacirlik münasebetiyle yirmi seneden beri devletin nizamiye ordularına asker vermekten muaf olup, süvarilikte ve hayvan beslemekte mahir olan Çerkeslerin meskûn oldukları vilayetlerce taraf taraf gönüllü süvari kaydına devletçe karar verilmiştir (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, s. 44)⁴⁸.

Mehmed Arif'in görüşlerini, "Süvari, bir ordunun uzaktan görecektir gözü ve işitecek kulağı gibidir. Süvarisiz ordu, gözsüz pehlivana benzer. Bu histen yoksun birliğimiz, bereket versin, Çerkez Musa Paşanın süvarilerinin gelmesiyle biraz canlandı" ifadesi de Ahmed Muhtar Paşa'nın tespitini desteklemektedir (Mehmed Arif, 2006, s. 120). Zaten süvari konusundaki Osmanlı resmi görüşünü de, "bir milletin süvarisi ne kadar çok olur ise kuvvet ve mikneti (gücü) dahi o nisbette tezayüd eder" şeklinde özetlemek mümkündür⁴⁹.

Osmanlı ordusu sadece süvari askeri değil, süvari hayvanı konusunda da ciddi sıkıntı içerisindeydi. Dönemin şahitlerinden birinin ifadesiyle, "süvari sınıfında talimnamelerdeki usul ve kavaide muvafık bir tarz-ı terbiyenin vücudundan bahsedilemez. Bargirler terbiye edilmemişti. Efrada bargire binmek ve bargir üzerinde oturmaktan başka bir şey öğretilmemişti" (Ali Fuad, 1910, s. 72). Yine Ahmed Muhtar Paşa'nın ifadesiyle, süvari sınıfındaki atların "yarıdan çoğu onbeş ve daha yaşlıydı ve talimleri pek eksikti" (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, s. 26).

Çerkez asakir-i muavine süvarilerinin⁵⁰ cepheye kendi atlarıyla geliyor olması da Osmanlı ordusu için önemli bir avantaj sunuyordu. Bu hususa verilen önem, yukarıda da zikredilmiş olan, "sunuf-ı muhacirenin mevki'-i muharebeye sevki için" görevlendirilen memurlara verilen talimatta da ayrıntılı cümlelerle kendini belli etmektedir. Talimatın 4. Maddesi "bargir" konusuna ayrılmıştı. Buna göre, Çerkez süvarilerinin çoğunluğunun kendi atlarıyla geleceği varsayılmakla birlikte,

muhacirinden bazıları fukaradan olmalarıyla bargir bulamayacaklarından o misillülere ahali ve ayan taraflarından bargir tedarik olunması ve arızayı vücudiyesinden naşi gidemeyecek olanlarının bargirlerini dahi avdetde

⁴⁸ Benzer bir gözlem için bk. (Manastırlı Mehmet Rifat Bey, 2010, s. 194).

⁴⁹ ORH, Kutu: 87, Gömlek: 4 (28.04.1292/10.07.1876).

⁵⁰ Gerçi burada şunu belirtmek gerekir ki, Çerkez atlı asakir-i muavine birliklerine kâğıt üzerinde "süvari" deniyordu denmesine ama, bunlar gerçek anlamda bir süvari talimi görmemişti ve düzenli süvari manevralarından habersizdi. Onun için, aslında daha yerinde bir tanımlama yapmak gerekirse bunlara "atlı piyade" de denebilir (Yıldız, 2013, s. 59).

iade etmek üzere diğerlerine verdirmek gibi kaide ittihazıyla mümkün mertebe süvarinin ziyade olmasına dikkat olunması

isteniyordu. Ayrıca,

bargir tedarikine çare bulunamayan meydan mahallerde dahi bargiri olmayan muhacirlerin piyade olarak sevk edilmesi ve'l-hasil karyesinde kalub bir takım habasete (kötülük) cüret etmek emelinde olanlara bahane ve serişte (ipucu) meydan bırakılmaması muktezidir

deniyordu⁵¹.

Çerkez süvarilerine silah temini konusunda da devleti bu lojistik yükten en azından kısmen kurtaracak şekilde, bir kısım Çerkez asakir-i muavinenin savaşa kendi silahlarıyla katıldıkları bilgisi mevcuttur. Kâğıt üzerinde asakir-i muavinenin silahları ordu depolarından temin edilecekti ve pratikte de birçok Çerkez süvarisine ordunun elinde süvari sınıfı için kullandığı Winchester tüfeklerinden verilmişti⁵². Ama bazılarında, göç ederken beraberlerinde getirdikleri kendilerine ait tüfekler de olabiliyordu (Furneau, 2012, s. 33). Öte yandan, Çerkez muhacirlerin kendi silahlarını taşımalarına karşı Osmanlı devletinin ikircikli bir tutumu vardı. Bir yandan, muhacirlerin cepheye kendi silahlarıyla gelmesi, silah talebini karşılamakta zaman zaman zorlanan Osmanlı devleti için bir külfetin hafifletilmesi demektir ve buna göz yumuluyordu. Ama diğer yandan, muhacirlerin kendi silahlarıyla dolaşması devlet otoritesini aslında rahatsız da ediyordu. Cephe gerisindeki muhacirlerin, bilhassa da iskân sürecinden memnuniyetsiz olanların silah taşınması potansiyel asayiş tehdidi olarak görülüyor, bu yüzden de resmi otoriteler muhacirlerin ellerindeki silahları çoğunlukla toplamak istiyorlardı. Böyle ilginç bir örnek Erzurum'da yaşanmıştı. Bölgede kendilerine tahsis edilen yerlere gitmeyi reddeden bazı muhacir gruplar çeşitli silahlı faaliyetlerde bulunarak hem yerli halkı rahatsız etmiş hem de kendilerini zorlayan mülki idarecileri karşı çıkmıştı. Bunun üzerine Erzurum Valisi Emin Paşa zor kullanma yoluna başvurarak, Mirliva

⁵¹ ORH, Kutu: 2, Belge: 149 (05.03.1293/17.05.1877).

⁵² ORH, Kutu: 92, Gömlek: 75 (11.03.1293/23.05.1877); ORH, Kutu: 1-7; Gömlek: 369-371 (07.02.1293/19.04.1877). Ayrıca bk. (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1985, s. 57) ve (Süer, 1993, s. 515). Winchester tüfekleri Rus süvarilerinin elindeki Bender tüfeklerine göre daha kısa menzilli kalıyordu, bu sorun zayıfları arttırınca Çerkez süvariler çok daha etkili olan ve piyadelere verilen Martini Henry tüfeklerinden talep etmişlerdi. Bir kısmına Kars'taki depolardan bu tüfeklerden verilmişti (Mehmed Arif, 2006, s. 247). Bir başka önemli bilgi ise, bazı durumlarda ordu depoları asakir-i muavine birlikleri için istenen kadar silah temin edemiyor, eksikleri daha eski ve az nitelikli silahlar vererek kapatmaya çalışıyordu. Mesela, Van bölgesinde toplanan asakir-i muavine kuvveti için 20.000 Winchester tüfeğine karşılık ancak 5.000 adet gönderilebilmiş, geri kalanların "ağızdan dolma şeshanelerle" telafi edilmesi düşünülmüştü. Bk. ORH, Kutu: 57, Gömlek: 45 (19.03.1293/31.05.1877).

Abdurrahman Paşa kumandasında bir kuvveti bunların üzerine yolladı. Abdurrahman Paşa, Hınıs köylerindeki muhacirlerin silahlarını alabilmek için “boş top patlatmak” ve bölgeye Kürt atlılarından oluşan gayrinizami kuvvetler yollamak gibi yöntemlere başvurmak zorunda kalmış, neticede silahlar toplanmıştı (Keha, 2013, ss. 101-102). Bir başka örnek olarak da, yine cephe gerisinde asayiş tehdidi olarak görülen İzmit ve havalisinde de Çerkezlerin ellerindeki silahların tespit edilerek toplattırılması kararı verilmişti⁵³.

Çerkez Gönüllüler Cepheelerde Nasıl Kullanıldı?: Faydalar ve Şikâyetler

Gayrinizami Çerkez askerlerine ve onların içinde çoğunluğu oluşturan süvarilere gerek Tuna gerekse de Kafkas cephesinde çoğunlukla hangi görevlerin verildiğine bakıldığında, onların genellikle keşif kolu, takip, baskın, ilerleyen düşman birliklerine yandan ve geriden saldırılar düzenleme, sınır ötesine akınlar yapma, devriye atma gibi, nizami birliklere destek niteliğindeki operasyonlarda kullanıldıkları görülmektedir. Peki, 93 Harbi’nde Çerkez gönüllüleri Osmanlı ordusunun beklentilerine karşılık verebildi mi? Faydalı oldular mı? Kendilerine yüklenen vazifeleri etkili bir şekilde yerine getirdiler mi? Bu sorulara cevap ararken çok-boyutlu bir yaklaşımla hareket etme gerekliliği vardır. Zira eldeki kayıtlar üstünkörü okunduğunda bu soruların cevabı son derece negatif bir hal alırken, daha derinlemesine ve satır aralarına bakmak isteyen bir analiz aslında yanıtların sanıldığından daha katmanlı ve karmaşık olduğunu ortaya koymaktadır.

İlk olarak, Çerkez gayrinizami askerlerinden bahseden metinlerde ilk ve en çok göze çarpan husus, bunların neredeyse tamamında bu askerlerin disiplinsizliğinden bahsedilmesidir. Bilhassa yenilgiden sonra kaleme alınmış metinlerde genelde gayrinizami unsurlar ve özelde de Çerkez gönüllüler, disiplinsizlikleri ve itaatsizlikleriyle, yenilginin başlıca sorumlularından biri olarak gösterilmişti. Mesela Ahmed Muhtar Paşa’ya göre başıbozuklar “Yeniçerilere rahmet okutuyor” idi (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, s. 126). En sık yakınılan sorunlardan biri Çerkez başıbozukların kolayca ve yaygın bir şekilde firar etmesiydi. Muharebede işler zora girdiğinde hemen “savuşup” kaçabiliyorlardı (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, s. 156). Aslında Osmanlı ordusundaki gönüllü askerler de firar ve diğer suçlarda askeri ceza kanununa tabi tutuluyorlardı⁵⁴. Ama bunun firar sorununu dikkate değer bir şekilde engelleyici bir etki yaptığını söylemek zordu. Sıkça ek tedbirlere de başvurulduğu görülmektedir. Mesela yakalanan firari gönüllülerin nizamiye taburlarında mecburi askerlik hizmetine (4 yıl boyunca) sokulması kararı bunlardan biriydi. Ancak, mesela Mehmed Arif’in anlattığına bakılırsa, ne

⁵³ ORH, Kutu: 66, Gömlek: 41 (24.11.1293/05.02.1878).

⁵⁴ ORH, Kutu: 27, Gömlek: 26 (08.08.1293/12.10.1877); ORH, 67, Gömlek: 51 (31.06.1293/12.09.1877).

yetkililer bu tedbiri uygulamakta fazla titiz davranmışlar, ne de tedbir kendi başına asakir-i muavine üzerinde fazla etkili olmuştu (Mehmed Arif, 2006, s. 248). Muharebeler devam ederken yakalanan firarilerin tüm askerlere gözdağı vermek için kurşuna dizilmesi uygulaması da gündeme gelmişti⁵⁵, ama muhtemelen hem eldeki kıt askeri işgücünü zaafa sokabilme hem de grup kimliğiyle hareket eden Çerkez kabilelerini iyice yabancılaştırabileceği riski nedeniyle, bu uygulamaya fazla başvurulmamıştı.

Çerkez başıbozuklara dair diğer bir yaygın şikâyet sıkça yağma ve gasp olaylarına bulaşmaları ve sivil ahaliye eziyet çektirmeleriydi. Bu tür istisamlara her iki cephede de rastlanıyordu. Kafkas Cephesi'nde Ahmed Muhtar Paşa, “bu muhacirler şu günlerde Kars ovasında görülen para ödemedem yem ve yiyecek almak ve her biri bir tarafa dağılarak ahaliye baskı yapmak gibi yersiz işlere” kalkıştıklarından yakınmış, mesela Zivin muharebesinin akabinde bölgedeki köylerde yağmacılık yaparken yakalanmış bir Çerkez süvarisini gözdağı vermek için astırmak gibi sert tedbirlere de başvurmuştu (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, ss. 151, 273). Benzer sert tedbirlere Tuna Cephesi'nde de yer yer rastlanıyordu. Mesela Plevne'de Osman Paşa, en ufak yağmacılığın anında ve ağır şekilde cezalandırılacağını taahhüt etmiş, başıbozukların artan yağma olaylarına karşı gözdağı vermek için yakalanan beş yağmacıyı idam ettirmişti (Furieux, 2012, s. 60). Ancak, firar sorununda olduğu gibi, hem bu tür tedbirler çok yaygın değildi, hem de yağma sorununu çok azalttıklarını söylemek zordu.

Bazı kültürel özellikler de zorluk çıkarabiliyor ve kumandanlar tarafından sorun olarak algılanıyordu. Mesela birçok Çerkez muhacirin çok az Türkçe biliyor oluşu muharebe esnasındaki sağlıklı iletişimi sekteye uğratabiliyordu. Ayrıca, belli bir kabileden gelen bir Çerkez asakir-i muavine birliği hep kendi başına hareket etmek istiyor, kendi içinden bir kumandana tabi olmak istiyor, başka otoritelere uymak istemiyor ya da dışarıdan içine eleman sokulmasına sıcak bakmıyordu (Mehmed Arif, 2006, ss. 124-125). Çerkez başıbozukların disiplinsizliği yabancı gözlemcilerin de hem biraz abartılı hem de benzer basmakalıp yaklaşımlarla neredeyse ezber bir biçimde altını çizdikleri bir durumdu (O'Connor, 1997, s. 270; Genov, 2007, ss. 295-296).

Ancak, 93 Harbi'nde Osmanlı ordusundaki gayrinizami unsurlara dair belki de en klişeleşmiş yorum T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt

---

⁵⁵ “Bazı cahil askerlerin fırsat ve vakit buldukça Erzurum'dan da takım takım memleketlerine firar ettikleri haber alındığından, memleketin dışına, süvari devriye karakolları çıkarıldı. Bunlar bazıları tutup getirdiler. Diğerlerine etkili bir ders vermek için bazı taburların önünde ve başkumandanın ikametgâhı olan topçu kışlasının meydanında bu firarilerden on nefer birden kurşuna dizildi” (Mehmed Arif, 2006, s. 488).

Başkanlığı'nın savaşa dair resmi tarih metinlerinde bulunmaktadır. Gayrinizami unsur kullanımına bugünün ulus-devlet orduları gözlüğünden bakan bu perspektif, harpteki askeri insangücü kullanımına bütünsel bir analiz getirmek yerine, nizami ve gayrinizami kuvvetler arasında son derece katı bir ayırım yaparak asakir-i muavine birliklerini marjinalleştirmektedir:

Disiplin yönünden mevcut yasalara ve nizamlara itaat, nizamiye birliklerinde çok kuvvetliydi. Fakat... gönüllü milislerde (muavene birliklerinde) disiplin diye bir şey yoktu. Bunlar kendilerine verilen silahları beğenmez, küçümser ve muharebe durumu kötüleşmeye başlayınca da hemen firar ederlerdi... Ayrıca bu gibiler her fırsatta dost ve düşman ayırımı yapmadan yağmaya da başvururlardı (Süer, 1993, s. 524)⁵⁶.

Ne var ki, bu yorum hem yukarıda “melez savaş” başlığı altında dile getirilmeye çalışılan bütüncül bakıştan çok uzaktır, hem de aslında 93 Harbi'nde Çerkez başıbozuklarla ilişkilendirilen sorunlara dair belgeleri yeterince detaylı bir okumaya tabi tutmadan yapılmıştır. Aslında harbe dair bizzat Osmanlı askeri arşivi kayıtları ve birinci el gözlemcilerin metinleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde asakir-i muavineye dair ortaya çıkan tablo, yukarıdaki gibi tek boyutlu ve tüm kabahati asakir-i muavinenin neredeyse genetiğinde mevcut olduğu varsayılan disiplinsizliklerine yükleyen tabloda çok daha karmaşık ve çok-boyutludur.

Birincisi, firar ve yağma gibi sorunlar Osmanlı ordusundaki işe meselesiyle birlikte ele alınması gerekir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Osmanlı devletinin yaşadığı mali sorunlar ve buna ek olarak ulaşım ve planlamadaki eksiklikler, askere işe temini alanında ciddi sıkıntılara yol açmıştı. Cephedeki askerin gündelik yaşamına gıda, giyim ve sağlık imkânlarında yetersizlikler şeklinde yaşayan bu sıkıntılar ordu içerisinde bir süre sonra hoşnutsuzluk ve itaatsizliğin oluşmasına neden oluyordu (Bayıl, 2013, s. 29). Asakir-i muavine için ise bu sıkıntılar daha derindi. Nizami askerlere bile düzenli tayın vermekte sıkıntı yaşayan ordu, gönüllü askerlere vadettiği gıda, libas, mühimmat, hayvan yemi ve yevmiye gibi şeyleri tedarik etmekte zorlanıyordu. Mesela, “Anadolu Ordusu'nda bulunan süvari asakir-i muavinenin çoğunun kendilerini soğuktan koruyacak elbiseleri” olmadığı ve Çerkez süvarilerinin parasızlık nedeniyle firar ettiği yetkililer tarafından belgelerde zaman zaman açıklıkla dile getirilmiş ve bu ihtiyaçların bir an önce ikmalî istenmişti⁵⁷. Başıbozukların firar ve yağma olaylarından yakınan Anadolu Ordusu başkumandanı Ahmed Muhtar Paşa,

⁵⁶ Benzer bir tespitin, neredeyse tıpatıp aynı ifadelerle dile getirildiği başka bir kaynak için bk. (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1985, s. 223).

⁵⁷ Örneğin bk. ORH, Kutu: 3-14, Gömlek: 174 (24.08.1293/05.11.1877); ORH, Kutu: 9, Gömlek: 107 (14.05.1293/26.07.1877); ORH, Kutu: 75, Gömlek: 82 (24. 08. 1293 / 05.11.1877).

“askerlerimizin güzel güzel yiyip içtikleri yerlerde bunlar günlerce aç bırakılıyor” deme dürüstlüğünü de göstermişti (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, s. 126)⁵⁸. Çerkez başıbozukların cephe hatları civarındaki köylerde gerçekleştirdikleri yağmalar elbette hoş görülemezdi, ama ne kendilerinin ne de hayvanlarının karnını doyurmak için ordudan iyeş gelmediği durumlarda gönüllü askerlerin önünde fazla bir seçenek de bırakılmıyordu. Bazı durumlarda, sıcak çatışmanın olmadığı zamanlarda gayrinizami askerleri, iyeş yükü getirmesinler diye, evlerine göndermek gibi pansuman tedbirlere başvurulması düşünülmüştü (Mehmed Arif, 2006, s. 89), ama bu tür tedbirler hem savaşın belirsizliği ve her an çatışma çıkma olasılığı, hem de ulaşımın zorluğu gibi koşullarda gerçekçi ve çözüm getirici değildi. Bu açıdan, yağmanın ardındaki nedenleri tam anlamadan tüm suçu gönüllü askerlerin disiplinsizliğine yüklemek aslında yetkililerin de işine gelen bir durumdu. Birkaç yağmacıyı idam ederek “yağmaya karşıyız” mesajı verilirken, yiyecek yemeği olmayan gönüllü askerlerin hayatta nasıl kalacağı sorunu aslında halının altına süpürülüyordu.

Başka bir açıdan ise, aslında firar ve yağma Çerkez gönüllü askerlerin yukarıda zikredilen sorunlara karşı bir nevi tepkisi olarak da görülebilir. Zira gönüllü askerlik hizmetinde gönüllülüğün karşılığında, asgari düzeyde de olsa bazı beklentiler vardı. Çerkez gönüllüleri tamamen pasif ve edilgen savaş makineleri değildi. Devlet nasıl onların gönüllülüğünü belli kurallara bağlama, onları emir-komuta zincirine sokma, disiplinsizliklerini askeri ceza kanununa tabi tutma ve onlara verilen görevlerden etkili sonuçlar bekleme gibi beklentiler içerisindeyse, gönüllü askerler de temel gıda, libas ve mühimmat ihtiyaçlarının temini ve savaşa giderken kendilerine verilen maddi ve manevi sözlerin yerine getirilmesini bekliyordu. Bu karşılıklılık bozulduğunda da firar ya da yağma, taahhüdü bozmaya karşı bir nevi tepki olarak gündeme gelebiliyordu⁵⁹.

---

⁵⁸ Yine Ahmed Muhtar Paşa'nın, Mehmed Arif tarafından zikredilen, Seraskerlik makamına çektiği 25 Kasım 1877 tarihli telgrafta dile getirdiği şu ifadeleri aslında sorunu gayet net bir şekilde özetliyor: “Yardımcı kuvvetlerin toplanması, teşvik edilmesi 24 Kasım 1877 tarihli telgrafınızda tavsiye ediliyor. Ancak bu konuda işin başında bulunanların çektiği sıkıntı düşünülmüyor. Bu adamlar çıplak geliyor. Bazen elbise, çadır ve yağmurluk, ta mataraya varıncaya kadar bütün levazımın tedarikindeki imkânsızlık ve kış mevsiminin durumu bunların hayatını tehlikeye atıyor” (Mehmed Arif, 2006, s. 558).

⁵⁹ Kaldı ki firar aslında 93 Harbi'nde Osmanlı ordusunda nizami askerler arasında da yaygın bir sorundu ve ayrı bir çalışmada derinlemesine incelenmesi gereken bir konudur. “Askerin savaştan kaçması meselesi oldukça ilginçtir. Sözde hepsi bir his ve bir kalbe sahipler gibi aynı şeyi yaparlar. Sanki hepsinin kalbi, elektrik cereyanı gibi, manevi bir bağla birbirine bağlıdır. On bin asker de olsa, bir dakika ve bir anda savaştan yüz çeviriveriyorlar. Subaylar da o askerlerin içine ve o kalabalığın arasına karışıp beraber kaçıp gidiyorlar. Bazı cesur subaylar, sopa ile askerlerin önünde durup,

İkincisi, her ne kadar yenilgi sonrası anlatılarda asakir-i muavinenin disiplinsizlikleri ön plana çıkarılmış olsa da, aslında savaşın çeşitli safhalarında her iki cephede de son derece faydalı oldukları operasyonlar da vardı. Gayrinizami Çerkez askerlerine dair bir yandan şikâyetler vardı ama, bir yanda da mesela asakir-i muavine birliklerini kumanda edenlerden başarılı olanların terfi alması,⁶⁰ nişan ve madalyayla taltifat⁶¹ ve “muharebede kahramanlık gösteren” Çerkez gönüllülerin padişah tarafından mükâfatlandırılması⁶² gibi uygulamalar vardı. Örneğin, Çerkez asakir-i muavine birliklerinin Eski Zağra'nın savaş esnasında geçici de olsa kurtarılmasında gösterdikleri cesaret sivil halkın da takdirini kazanabilmişti (Hüseyin Râci Efendi, 2012, s. 162). Çerkez gönüllülerden yakınan kumandanlar aynı yerde “cesur ve gayretlileri” olduklarını da ekleyebiliyor, mesela Gedikler muharebesinde olduğu gibi “Osmanlının şanına yakışır surette gayet şiddetli hücumlar” gerçekleştirdiklerini not etmekten kaçınmıyordu (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, ss. 126, 155). Daha önemlisi ise, kabahatlerinden ne kadar şikâyet edilirse edilsin Osmanlı ordusunun kumandanları gayrinizami unsurlara olan ihtiyacın her zaman farkında oldular ve Çerkez asakir-i muavine istihdamından hiçbir zaman vazgeçmeyi düşünmediler⁶³.

Son olarak, gayrinizami askerler sadece Osmanlı ordusunda değil aslında her orduda biraz disiplinsizdir, çünkü onlar nizami askerlerin tabi olduğu talim ve hazırlık sürecinden ya hiç geçmezler ya da böyle bir hazırlık sürecine çok az dahil olurlardı. Zaten ordular gayrinizami askerleri bu zaafa rağmen istihdam ettiklerinin farkındaydılar. Mesela 93 Harbi'nde Rus ordusunda da gayrinizami askerlerin disiplin seviyeleriyle nizami askerlerinki aynı değildi (Schem, 1878, s. 80). Plevne muharebelerinde bir yabancı gözlemcinin aşağıdaki cümleleri bu tespiti gayet güzel bir şekilde özetliyordu:

Her iki ordunun süvari kuvveti gayrinizami birliklere dayanmaktaydı: Rus Kazakları (Kafkas Kazakları ve Don Kazakları) ile Çerkes Türklerinin başıbozukları (aslen çiftçi olup gerektiğinde savaşçı olan gayrinizami askerler). Bu birliklerde iki tarafın da bir türlü engel olamadığı bir disiplinsizlik hâkimdi. Amansız birer savaşçı olan Kazaklar ve başıbozuklar yağmacılık ve eşkıyalıktan da geri kalmıyorlardı (Furieux, 2012, s. 33).

---

rast geldiğinin kafasını gözünü yarmakta kusur etmiyorlar. Ancak başa çıkamayınca onlar da kalabalığa uyuyorlar. Ama askerle beraber kaçan subaylarımız, askeri sebata sevk edenlerden daha çoktur” (Mehmed Arif, 2006, s. 460).

⁶⁰ ORH, Kutu: 10, Gömlek: 80 (16.05.1293/28.07.1877).

⁶¹ ORH, Kutu: 37, Gömlek: 94 (11.03.1293/23.05.1877).

⁶² ORH, Kutu: 49, Gömlek: 87 (14.10.1293/26.12.1877).

⁶³ Bilhassa Ahmed Muhtar Paşa bu vazgeçememe durumunu süvari eksikliği sorunuyla ilişkilendirmişti (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996, s. 151).

Benzer biçimde, yağma gibi olayların sadece bir tarafın başıbozuklarına atfedilemeyeceği, savaşta her iki tarafın gayrinizami askerlerinin fırsat bulduğunda yağmaya giriştiği, yine olayların birinci el şahitlerinin metinlerinde görülmektedir (Hüseyin Râci Efendi, 2012, s. 177).

93 Harbi'nde asakir-i muavine tecrübesindeki sorunlar Osmanlı ordusunun daha sonra ne Balkan Savaşları'nda (1912-1913) ne de Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) gönüllü istihdamından vazgeçmesi gibi bir eğilim doğurdu. Bu savaşlarda da Osmanlı cephelelerinde ihtiyaca ve beklentilere göre gönüllü birlikler kullanılmaya yaygın bir biçimde devam etti (Beşikçi, 2015, 3. bölüm).

Sonuç

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nizami ve gayrinizami unsurların bir arada kullanıldığı melez bir savaştı. Gerek zorunlu askerlik sistemi altyapısındaki eksikliklerin bir telafisi, gerek süvari eksikliğini azaltmaya bir katkı ve gerekse de çeşitli gayrinizami operasyonlardaki askeri insangücü ihtiyacına bir cevap olarak, Osmanlı ordusu 93 Harbi'nde hem Tuna hem de Kafkas cephesinde çeşitli sosyal ve etnik arka plandan gelen gayrinizami askerleri yaygın bir şekilde istihdam etti. Rusya'nın Kafkasya'ya doğru yayılmacılık politikasıyla yurtlarından sürülen ve bilhassa 1864 Göçü'yle birlikte yoğun bir şekilde Osmanlı topraklarına hicret eden Çerkez muhacirler, Osmanlı ordusu için önemli bir gayrinizami askeri işgücü havuzu oluşturmuştu. 93 Harbi'nde Osmanlı ordusunda çok sayıda Çerkez muhacir erkek, "asakir-i muavine" adı altında gönüllü asker olarak istihdam edildi.

Sonuç olarak, Çerkez muhacirlerin 93 Harbi'nde gönüllü askerlik tecrübesine dair birkaç noktanın altının çizilmesi isabetli olacaktır. Birincisi, Osmanlı devleti bir yandan Çerkez muhacirlere zorunlu askerlik hizmetinden geçici muafiyet hakkı tanıırken, aslında diğer yandan onların savaşta orduda görev almasını bekliyordu. Çerkezler orduya teorik anlamda "gönüllü" olarak katılıyordu, ama pratikte devlet aslında bunu talep ediyordu. Yani gönüllülükle zorunluluk arasındaki çizgi aslında pratikte fazla belirgin değildi. Muhacirlerin kabulünde bu askeri fayda faktörü gözden kaçırılmamalıdır.

İkincisi, bu belirsizliğe rağmen Çerkez muhacirler gönüllü askerlik hizmetine çok büyük ölçüde katılım gösterdi, çünkü askerlik yeni yurtlarındaki sosyal, iktisadi ve siyasi entegrasyon sürecini hızlandırıcı ve devlet nezdinde statülerini arttırıcı bir faktör olarak görüldü. Ayrıca, devletin gönüllü askerlik çağrısını Çerkez kabilelerin ileri gelenleri üzerinden yapıyor olması Çerkez cemaatler içerisinde nüfuz sahibi olan bu şahıslar sayesinde ahalinin gönüllü hizmete katılımını kolaylaştırıyordu. Diğer yandan, söz konusu ileri gelenler bu süreçte pratikte bir anlamda Çerkez cemaatlerin devlet nezdindeki temsilcileri rolünü üstleniyordu.

Üçüncüsü, bu gönüllü askerlik ilişkisi, Çerkez muhacirlerin sadakatini ve askeri potansiyellerini göstermesi açısından, Osmanlı devletiyle muhacirler arasında bir tür ittifak şekillendirmişti. Ama bu ittifak tamamen devletin belirleyiciliğinde değildi, Çerkez muhacirler de belli ölçülerde faillige sahipti. Onlar gönüllü askerlik hizmeti karşılığında belli beklentileri dile getirme ve tepki gösterme gibi tutumlar içerisine girerek, bu ittifakın aslında bir pazarlık ve müzakere boyutu da olduğunu ortaya koyuyordu. Söz konusu ittifakı verili ve bitmiş bir durum olarak değil, 93 Harbi tecrübesi temelinde şekillenen, ama karşılıklılık prensibi çerçevesinde daha sonraki dönemlerde evrimine devam eden bir ilişki olarak görmek isabetli olacaktır.

Son olarak, yenilgi sonrası metinlerde disiplinsiz ve yağmacı savaşılar tanımlaması ön plana çıksa da, Çerkez asakir-i muavine birlikleri hem Tuna hem de Kafkas cephelerinde, bilhassa süvari operasyonlarında, Osmanlı ordusuna önemli askeri katkılar da yaptılar. Zira 93 Harbi'ndeki Osmanlı gayrinizami harp tecrübesi, pratikte çıkan bütün sorunlara rağmen, daha sonraki Osmanlı savaşlarında gönüllü asker istihdamından vazgeçmeyi hiçbir zaman akla getirmede.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Katalogu (ORH).

Matbu Kaynaklar

1293 Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında Kurmay Yarbay Atif Bey'in Raporu. (2002). *Askeri Tarih Dergisi*, 53(Ağustos), 177-192.

Ahmed Midhat Efendi. (2015). *Zübdetü'l-Hakâyık: 93 Harbi'nin Arka Planı, Harbin Zuhûru, Safahâtı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar*. (Ömer Faruk Can, Ed.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ahmed Saib. (1910). *Son Osmanlı Rus Muharebesi*. Kahire: Hindiye Matbaası.

Akad, M. T. (2015). *Tarihten Bugüne Gayrinizami Savaş: Gayrinizami Savaşlarla İlgili Teorik Yaklaşımlar ve Yakın Tarih Ağırıklı Olarak Mücadelelere Genel Bir Bakış*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.

Aksakal, M. (2011). 'Holy War Made in Germany'? Ottoman Origins of the 1914 Jihad. *War in History*, 18(2), 184-199.

Akyüz-Orat, J. ve Tanrıverdi, M. (2014). Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk. *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (M. Hacısalihoğlu, Ed.) içinde (ss. 219-244). İstanbul: Balkar ve Ircica.

Ali Fuad. (1910). *Musavver 1293-1294 Osmanlı-Rus Seferi*. İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri.

Allen, W. E. D. ve Muratoff, P. (1953). *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border*. Cambridge: Cambridge University Press.

Argyll, Duke of. (t.y.). *The Eastern Question: From the Treaty of Paris to the Treaty of Berlin 1878, And to the Second Afghan War, Cilt 1*. Londra: Strahan and Company Limited.

Arielli, N. ve Collins, B. (2013). Transnational Military Service since the Eighteenth Century. *Transnational Soldiers: Foreign Military Enlistment in the Modern Era*, (N. Arielli ve B. Collins, Ed.) içinde (ss. 1-12). Londra: Palgrave Macmillan.

Averyanov, P. İ. (2010). *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)* (İ. Kale, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.

Aydın, M. (1994). 93 Harbi. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 9, ss. 498-499).

Aydın, F. (1994). *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askere Alma Kanunları, (1839-1914)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Badem, C. (2010). *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Leiden: Brill.

Bağırhan, S. (2008). *Osmanlı Basınında 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi.

Bamann, R. F. (2011). Universal Service Reform: Conception to Implementation, 1873-1883. *Reforming the Tsar's Army: Military Innovation in Imperial Russia from*

- Peter the Great to the Revolution*, (D. S. Van der Oye ve B. W. Menning, Ed.) içinde (ss- 11-33). Cambridge: Cambridge University Press.
- Barkawi, T. (2010). State and Armed Force in International Context. *Mercenaries, Pirates, Bandits and Empires: Private Violence in Historical Context*, (L. Colás ve B. Mabee, Ed.) içinde (ss. 33-54). Londra: Hurst and Company.
- Barry, Q. (2012). *War in the East: A Military History of the Russo-Turkish War 1877-78*. West Midlands: Helion & Company.
- Baumann, R. F. (2002). The Russian Army, 1853-1881. *The Military History of Tsarist Russia*, (F. W. Kagan ve R. Higham, Ed.) içinde (ss. 137-150). New York: Palgrave.
- Bayıl, Y. (2013). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi. *History Studies*, 5(1), 17-38.
- Berzeg, N. (2010). *Çerkesler: Kafkas Sürgünü, Vatansız Bırakılan Bir Halk* (5. Bsk.). İstanbul: Çiviyazıları.
- Beşikçi, M. (2014). Mobilizing Military Labor in the Age of Total War: Ottoman Conscription Before and During the Great War. *Fighting for a Living: A Comparative Study of Military Labour, 1500-2000*, (Erik-Jan Zürcher, Ed.) içinde (ss. 547-580). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Beşikçi, M. (2015). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Black, J. (2009). *War in the Nineteenth Century, 1800-1914*. Cambridge: Polity Press.
- Chochiev, G. (2007). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarlanmasına Dair Bazı Görüşler. *Kebikeç*, 23, 407-456.
- Çakaloğlu, C. (2011). *Mihrali Bey*. İstanbul: Kitabevi.
- Dadyan, S. (2013). Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası: Müşir Deli Fuat Paşa. *Toplumsal Tarih*, 229, 22-28.
- Dennis, B. (2011). Patterns of Conflict and Violence in Eastern Anatolia Leading Up to the Russo-Turkish War and the Treaty of Berlin. *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, (M. H. Yavuz ve P. Sluglett, Ed.) içinde (ss. 273-301). Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Dobрева, M. (2013). Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes). *OTAM*, 33, 1-30.
- Er, S. (2012). *Osmanlı Ordusu'nda Seferberlik Planı: Balkan Harbi Örneği*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü.
- Eriñç, E. T. (2015). *Osmanlı Müelliflerine Göre 93 Harbi'nin Kaybedilme Sebepleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademile Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (SAREN).
- Fedakâr, C. (2014). *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı: Kırım'a Giden Yolda Anapa Kalesi (1781-1801)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

- Ferris, J. (2012). Small Wars and Great Games: The British Empire and Hybrid Warfare, 1700-1970. *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, (W. Murray ve P. R. Mansoor, Ed.) içinde (ss. 199-224). Cambridge: Cambridge University Press.
- Furieux, R. (2012). *Plevne Savunması Tanıklarının Kaleminden: Tuna Nehri Akşamı* (Ş. Türkömer ve D. Türkömer, Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa. (1999). *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi, Anılar 2*. (N. Akbayar, Ed.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genov, R. (2007). 'Horrors of War Absolutely Limitless': The Russo-Turkish War of 1877-78 in the Early British and American Accounts and Interpretations. *The Ottoman-Russian War of 1877-78*, (Ömer Turan, Ed.) içinde (ss. 291-305). Ankara: TDV Yayınları.
- Greene, F. V. (1879). *The Russian Army and Its Campaigns in Turkey in 1877-1878*. New York: D. Appleton and Company.
- Gülsoy, U. (2000). *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Servisi*. İstanbul: Simurg.
- Heinzelmann, T. (2009). *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü, 1826-1856* (T. Noyan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hotko, S. H. (2007). Importance of Russian-Turkish War of 1877-1878 for the Circassian History. *The Ottoman-Russian War of 1877-78*, (Ömer Turan, Ed.) içinde (ss. 221-226). Ankara: TDV Yayınları.
- Hülagü, M. (2008). *Yaralı Mareşal: Gazi Osman Paşa* (3. Bsk.). İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Hüseyin Râci Efendi. (2012). *Zağra Müftüsünün Hatıraları: Târîhçe-i Vak'a-i Zağra* (4. Bsk.). (M. E. Düzdağ, Ed.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- İpek, N. (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri* (2. Bsk.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İpek, N. (2002). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (C. 13, ss. 15-24).
- İpek, N. (2014). 1864 Kafkasya Göçü Araştırmalarında Kaynaklar ve Yöntem Sorunu. *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (M. Hacısalihoğlu, Ed.) içinde (ss. 45-70). İstanbul: Balkar ve İrcica.
- Jones, M. (2012). Fighting 'This Nation of Liars to the Very End': The German Army in the Franco-Prussian War, 1870-1871. *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, (W. Murray ve P. R. Mansoor, Ed.) içinde (ss. 171-198). Cambridge: Cambridge University Press.
- Keha, M. (2013). 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum'un Durumu. *EKEV Akademi Dergisi*, 57, 91-106.
- Kızıltoprak, S. (2004). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na Katılan Mısır Ordusu. *Karadeniz Araştırmaları*, 3, 94-106.

- Köremezli, İ. (2012). "Kitap / Eleştiri: James J. Reid, Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse 1839-1878," *Kebikeç*, 34(2012), 55-58.
- Köremezli, İ. (2013). Osmanlı-Rus Harpleri (1768-1878). *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, (Gültekin Yıldız, Ed.) içinde (ss. 181-204). İstanbul: Timaş.
- Kurat, Y. T. (1962). 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri. *Belleten*, 26(103), 567-592.
- Kutlu, T. C. (1986). Çerkes Musa Kundukhov Paşa (1818-1889). *Tarih ve Toplum*, 36, 47-51.
- Kuvve-yi Umumiye-yi Askeriyeye Dair Nizamname*. (1869). İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Mahmud Celaleddin Paşa. (1983). *Mir'at-ı Hakikat, Cilt 1-2-3*. (İsmet Miroğlu, Ed.). İstanbul: Berekât Yayınevi.
- Manastırlı Mehmet Rifat Bey. (2010). *93 Harbi Faciası*. (Tahsin Yıldırım, Ed.). İstanbul: DBY Yayınları.
- Mansoor, P. R. (2012). Hybrid Warfare in History. *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, (W. Murray ve P. R. Mansoor, Ed.) içinde (ss. 1-17). Cambridge: Cambridge University Press.
- McCarthy, J. (1995). *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*. Princeton, NJ: Darwin Press.
- Mehmed Arif. (2006). *Başımıza Gelenler: 93 Osmanlı-Rus Harbi*. (Y. Kemal Taştan, Ed.). İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Moreau, O. (2010). *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri Yeni Düzenin İnsanları ve Fikirleri 1826-1914* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Murray, W. (2012). What the Past Suggests. *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, (W. Murray ve P. R. Mansoor, Ed.) içinde (ss. 289-308). Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Connor, M. P. (1997). The Vision of Soldiers: Britain, France, Germany and the United States Observe the Russo-Turkish War. *War in History*, 4, 264-295.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*. (2012). *Cilt 1*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Özel, O. (2003). Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notlar. *Kebikeç*, 16, 95-144.
- Pinson, M. (1970). *Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866*. Basılmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi (ABD).
- Reid, J. J. (2000). *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1839-1878*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Saydam, A. (2010). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)* (2. Bsk.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Schem, A. J. (1878). *Illustrated History of the Conflict between Russia and Turkey with a Review of the Eastern Question*. New York: H.S. Goodspeed and Co.

- Süer, H. H. (1993). *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Tensikat-ı Cedide-i Askeriyeye Tevfikan Tanzim Olunan Kur'a Kanun-name-i Hümayunudur. (1870). *Düstur-ı Askeri*, (5 Zilhicce/8 Ağustos), 16-53.
- Topçu, M. (2014). Anadolu'da Kafkas Göçmenlerinin Etnik Yapısı Yerleşimi ve Nüfusu. *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (M. Hacısalihioğlu, Ed.) içinde (ss. 413-420). İstanbul: Balkar ve İrcica.
- Toumerkine, A. (2003). Suriye: Kafkas Süvarileri. *Atlas*, 120, 57.
- Tunalı, A. C. (2003). *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1867)*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Turan, O. (1978). *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)*. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*. (1985). *Osmanlı Devri: 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Kafkas Cephesi Harekâtı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Uçarol, R. (1989). *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919): Askeri ve Siyasi Hayatı* (2. Bsk.). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Uyar, M. ve Erickson, E. J. (2009). *A Military History of the Ottomans from Osman to Atatürk*. Santa Barbara, CA: Praeger.
- Varoğlu, A. K. ve Uyar, M. (2008). The Impact of Asymmetric Warfare on the Military Profession and Structure: Lessons Learned from the Ottoman Military. *Armed Forces and Conflict Resolution: Sociological Perspectives*, (G. Caforio, G. Kümmel ve B. Purkayastha, Ed.) içinde (ss. 49-60). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Yapıcı, H. (2011). *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi*. Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi.
- Yıldız, B. (2014). Osmanlı Çerkesleri Yerleştirmekte Zorlandı. *Atlas Tarih Dergisi*, 24 (150. Yılında Kafkas Göçü Özel Sayısı), 54-61.
- Yıldız, G. (2009). *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum 1826 – 1839*. İstanbul: Kitabevi.
- Yıldız, G. (2013). Kara Kuvvetleri. *Osmanlı Askerî Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, (G. Yıldız, Ed.) içinde (ss. 35-78). İstanbul: Timaş.
- Zürcher, E.J. (Ed.). (2014). *Fighting for a Living: A Comparative Study of Military Labour, 1500-2000*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

